

Nečas, Ctibor

Osud maďarských a slovenských Romů

In: Nečas, Ctibor. *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 1994, pp. 95-165

ISBN 8021009454

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122652>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III. OSUD MAĎARSKÝCH A SLOVENSKÝCH ROMŮ

1. SITUACE ROMSKÉHO OBYVATELSTVA NA ÚZEMÍ, OKUPOVANÉM MAĎARSKEM

Romové, žijící na jižním a východním Slovensku a na Podkarpatské Rusi, stali se po okupaci těchto území horthyovským Maďarskem obyvateli sousedního státu: nejprve byly v listopadu r. 1938 odstoupeny na základě vídeňské arbitráže zmíněné jihoslovenské a východoslovenské oblasti, později v březnu r. 1939 došlo i k vojenskému záboru nejvýchodnější země likvidovaného Česko-Slovenska.

Na okupovaném teritoriu o rozloze 10 400 km² s 860 000 obyvateli nařizovali vojenští velitelé zakládat v jednotlivých obcích evidence „nepřátelských živlů“, do kterých byli vedle Židů zařazováni i příslušníci jiných společenských vrstev a skupin, mj. také Romové. V jižním Gemeru dávaly např. notářské úřady už počátkem r. 1939 provést číslování romských domků a vyvěšovat na nich jmenovité seznamy jejich obyvatel. V květnu byly tam pak tyto soupisy zpřesňovány a doplňovány i údaji o dětech mladších 14 let.¹

Současně s evidenčními akcemi, vyvolávajícími oprávněné pocity nejistoty a strachu, docházelo k rapidnímu zhoršování životních poměrů, které doléhalo zvláště těžce na nejbídnější složky populace. Policejní kapitán města Rožňavy upozorňoval tamního hlavního notáře, že „cigánske ženy a muži by sa radi zapojili do práce, ale sa nemôžu dostať“ a že „cigánske děti vzhľadom na to, že nemajú šaty, nemôžu chodiť do školy“.² Hlavní notářský úřad naznačil možné řešení tohoto problému v přípisu z 5. května 1939, kterým vyzval romského vajdu Jozefa Rézmüvesa, aby Romy upozornil, že mají zakázáno vstupovat a žebrat na rožňavském náměstí, ve velkém i malém parku a na stanovišti autobusů a taxíků. Přípis končil pohružkou: „V prípade, že tieto opatrenia nebudú zo strany Cigánov dodržané, budú štátnou alebo miestnou políciou zatknutí. Nepracujúcich a príživníkov umiestnime do pracovných táborov, kde pri prísnom dohľade budú pracovať. Oznámte Cigánom, že okrem telesne postihnutých, nikto nech nepočíta s podporou štátu, zvlášť v období od jari do jesene, lebo od všetkých podpor sa budeme dištancovať.“³

Vlastní diskriminaci a perzekuci Romů umožňoval na okupovaném území předpis ministerstva vnitř. čj. 257 000 z r. 1928, na jehož základě

župní úřady ukládaly provádět v jednotlivých okresech pořádkové razie. Při těchto prohlídkách kontrolovalo četnictvo všechnu romskou populaci: jestliže se podařilo prokázat Romům jakoukoliv trestnou činnost proti osobní a majetkové bezpečnosti, byli zadrženi a odevzdáni pravomoci příslušných okresních soudů, pokud se zjistilo, že kontrolování Romové trpěli nakažlivými chorobami nebo byli zavšiveni, předávali je příslušným institucím k lékařskému nebo dezinfekčnímu ošetření.⁴

Uvedené zákroky se však zdály málo účinné, a proto fašistická žurnalistika rozpoutala kampaň za uskutečnění mimořádných protiromských opatření. Deník Esti Újság např. požadoval zřízení táborů, ve kterých by byli Romové internováni a vedeni k přísné kázní a povinné práci. Jiné noviny tento požadavek nucené tábory koncentrace podporovaly poukazem na vysoké finanční náklady, které stát každoročně vydával na kontrolu a z ní vyplývající postup proti Romům.⁵

Takto navozená atmosféra radikalizovala i různé návrhy na okamžité řešení romské otázky. Ředitel zemědělské komory pro oblast mezi Dunajem a Tisou L. Gesztelyi Nagy navrhoval legislativní úpravu cestou zákona, jímž by byly usedlé subetnicity donuceny pracovat a kočovným by se zamezil nežádoucí pohyb jejich uvězněním v táborech. Ještě dále šel ve svých návrzích Z. Szentkirályi, když v košickém periodiku Új Magyar Múzeum publikoval o romské problematice stať, podle níž měli být Romové soustředěni v jednom nebo více pracovních táborech, po případě měli být vůbec deportováni mimo území státu.⁶

K realizaci navrhovaných opatření docházelo teprve po obsazení Maďarska německým vojskem v březnu r. 1944 a zvláště po sesazení politicky lavírujícího M. Horthyho a převzetí moci F. Szálasiem s jeho fašistickou stranou Šípových křížů (nyilašovců) v říjnu r. 1944.

Tohoto roku byli Romové od jara zařazováni do pracovní služby na kopání zákopů a provádění dalších opevňovacích děl. Aby se nemohli této povinnosti vyhýbat, byl jim zakázán volný pohyb, takže místa svého pobytu mohli opouštět jenom ve zvlášť odůvodněných případech na základě povolení, která udělovali starostové obcí.⁷ Na podzim byl pak proveden soupis všech romských mužů ve věku od 16 do 60 let a žen ve věku od 16 do 40 let, po němž se mnoho dospělých rozuteklo a snažilo se pokrývat. Ty, jimž se to nepodařilo nebo kteří byli po útěku vypátráni, soustřeďovali v různých regionálních sběrných táborech.

V obci Mezökövezsd existoval takový tábor k internaci Romů z celého okresu Heves. Celkem v něm bylo vězněno asi 700 osob, pracujících v zemědělství. Po rozpuštění tábora odvedli asi 400 vězňů pěšky přes Tiszapolgár, Gyöngyös a Nagymaros do Komárna. Podobnou funkci měly také tábory v dalších místech, kam byli zavlčeni i Romové z okupovaného slovenského území. Š. Ruszó z Gemeru např. vzpomínal, že romští muži z jeho rodné obce a okolí (Starňa, Král aj.) byli v počtu asi 150 osob nahnáni do tábora v Bánréve, kde pracovali přechodně na místním statku.⁸

Sběrné tábory sloužily jenom jistou dobu, během níž byli práce schopní vězňové oddělováni od starých a nemocných lidí a od žen a dětí a pak hnáni pěšky nebo dopravováni v nákladních automobilech a vlacích do Budapešti a do Komárna; odtud pak byli transportováni do kon-

centračních táborů — z Budapešti a okolí do Auschwitz I, z Komárna a Zadunají do Dachau (v komárenském pevnostním systému byly tyto transporty sestavovány ve Hvězdicové a v Monoštorské pevnosti). Z území celého Maďarska bylo podle odhadů deportováno asi 25 000—30 000 práce-schopných romských mužů a žen.⁹

Romové z okupovaného slovenského a zřejmě i podkarpatoruského teritoria byli transportováni přes Komárno, při čemž východní část tohoto území byla vystavena násilí pouze v závěrečném čtvrtletí r. 1944, zatím co v západní části přetrvával teror nad romskou populací ještě po celou první třetinu r. 1945. Z některých obcí jsou známy i konkrétní počty transportovaných, např. z Kamenína bylo odvečeno 8 Romů, z Košic-Šace 11, z Košic-Tahanovců 20, z Krásné n. Hornádom 36, z Vojnic větší počet Romů, z nichž zahynulo 18 osob, z Vráblů rovněž nezjištěné množství, ze kterého se nevrátilo 17 osob atd.¹⁰ Všichni tito Romové byli transportováni do koncentračního tábora v Dachau a odtud případně i do jiných táborů a jejich poboček.

V závěru války vedl krajní a soustředěný fašistický teror na některých místech Maďarska k živelnému vyvražďování místní romské populace. Zlověstným se stalo zvláště okolí Székesfehérváru, kde ozbrojení nyilašovci koncentrovali značný počet Romů, které rozdělili do skupin po více než 100 osobách a ty pak hromadně popravovali. Ve vsi Lajoskomárom, kterou přechodně obsadila Rudá armáda a pak odtud musila ustoupit, pomstila se německá soldateska obyvatelům a zastřelila každého dopadného. Největší oběti tomuto masakru přinesly rodiny budapeštských a sedmihradských Romů, které se v obci v té době právě zdržovaly.¹¹

K podobným hromadným vraždám docházelo i v jiných oblastech, mj. také na Žitném ostrově. Při ústupu na západ vlekli s sebou nyilašovci skupinu Romů z okolí Hurbanova, s níž se zastavili 30. března 1945 na statku v Trhovém Mýttě. Odtud všechny romské muže, ženy a děti odvedli ve večerních hodinách ke klátovskému ramenu Malého Dunaje, nahnali je do vody a tam je postříleli. Rozvodněná řeka odplavila těla 53 dospělých a 7 dětí. Masakr přežila jenom Alžběta Lakatošová.¹²

Z uvedených, byť i neúplných údajů je zřejmo, že proti Romům na okupovaném jižním a východním Slovensku a zřejmě i na Podkarpatské Rusi se používalo stejně hrubého násilí, jaké bylo voleno při řešení romské otázky na ostatním území horthyovského Maďarska. V letech 1938 až 1944 za stupňujících se diskriminačních a perzekučních opatření a navozované protiromské atmosféry se připravovala půda k masovému pronásledování Romů, k němuž přikročily radikální Šípové kříže v letech 1944—1945. Periodizace protiromských opatření na maďarském území a obsah jejich časových úseků se přitom nápadně shodují s vývojem této problematiky v jiných satelitech říše ve střední a jihovýchodní Evropě.

2. POSTUP PROTI ROMŮM VE SLOVENSKÉ REPUBLICE

K vyhlášení slovenského státu došlo z Hitlerova příkazu 14. března 1939. Vznikl tak zvláštní útvar, nad jehož politickou svrchovaností a územní nedotknutelností převzala ochranu říše. Na rozdíl od protektorátu, který byl anektovaným říšským územím, měla Slovenská republika vnější i vnitřní atributy státu. Přitom však její suverénní moc byla zrušena nad západoslovenskou tzv. ochrannou zónou, kde požívaly německé vojenské orgány určitá exteritoriální práva, a nevztahovala se ani na německou menšinu, žijící na slovenském území. Rovněž zahraniční politiku prováděl a vojenské síly organizoval slovenský stát v úzké shodě, tj. v podřízenosti na německé vládě a německé branné moci.

Slovenský satelit neuznával po vzoru svého protektora žádná občanská práva a svobody a zaváděl rasové pronásledování, jehož objektem se stalo především židovské, ale i romské obyvatelstvo.

Obsahové vymezení pojmu Cikán

Nehledě na zvláštní postavení německé menšiny, rozděloval zákon o státním občanství z 25. září 1939 obyvatelstvo slovenského státu v podstatě do dvou skupin, na státní občany a na cizí živly. Pouze státní občané mohli být plnoprávným subjektem veřejných a politických práv. Z možnosti získat státní občanství byli vyloučeni především Židé. Pokud šlo o Romy, předpokládal se v jejich případě dvojí postup: „Keď sa totiž bezpochyby zistí, že takéto osoby žijú usporiadaným občianským životom, že majú v mieste riadne bydlisko a zamestnanie a že svojou výchovou, mravou a politickou spoľahlivosťou, verejným účinkovaním dosiahly stupeň riadneho občana, môžu byť do slovenskej národnej pospolitosti pojaté. V zápornom prípade, tj. ak vyššie uvedeným podmienkam nevyhovujú, alebo im vyhovujú, ale len čiastočne, napríklad pracujú len z prípadu na prípad, medzi sebou obcujú rečou cigánskou, ich mravná a politická spoľahlivosť je pochybná atď., nemožno ich pokladať za príslušníkov slovenskej národnosti.“¹³

Vlastní pojem Cikán byl obsahově blíže vymezen teprve tehdy, když ministerstvo národní obrany zjišťovalo u jednotlivých vojenských osob jejich rasovou příslušnost. Za Cikány se přitom z příslušníků romské populace měly pokládat pouze ty osoby, které neměly stálé bydliště. Při výkladu tohoto postupu ve sněmu přednesl pak zpravodaj branného výboru tento návrh rezoluce: „Je známe, že jedna čiastka tejto rasy sa natoľko aklimatizovala, že sa považujú za Slovákov a Slováci v nich už v pravom slova smysle nevidia Cigánov. Branný výbor po dlhšej debata sa uzniesol požiadať slávnú vládu v rezolúcii, aby určila pojem Cigána.“¹⁴

Na základě rezoluce vydalo ministerstvo vnitřní speciální vyhlášku 18. června 1940, která určovala: „Pod Cigánom má sa rozumieť podľa § 9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci.“¹⁵

Podle tohoto ustanovení je patrné, že rozhodujícím kritériem při vymezování pojmu Cikán byl způsob života a že mezi romské obyvatelstvo byli zařazováni především kočovní a nepracující Romové. Následkem toho bylo posuzování Romů v autoritativním totalitním systému značně komplikované a neurčité, a proto chyběly i věrohodné znalosti o počtu této sociálně etnické skupiny.

V souvislosti s dřívějšími přípravami zákona o potulných Cikánech bylo sice na Slovensku napočítáno 60 315 usedlých a 1877 kočovných Romů, soupis byl však proveden r. 1927 a jeho výsledky na počátku slovenského státního vývoje už značně zastaraly. Daleko mladší statistická data o slovenských Romech se dala odvodit z československého nebo získat ze slovenského sčítání lidu. Podle těchto statistických šetření mělo žít na Slovensku r. 1938 26 265 Romů a r. 1940 37 102 Romů. V obou případech šlo však o osoby, které se přihlásily k tzv. cikánské národnosti, takže výsledky obou sčítání v této otázce hluboko podhodnocovaly opravdový stav.

Přesný počet romského obyvatelstva, které se nacházelo na území slovenského státu, nebyl zjištěn. Dnes se dá určit jenom přibližným odhadem odvozeným ze srovnání výsledků předválečné a poválečné evidence Romů. Tímto způsobem se dospělo k předpokladu, že na slovenském území s výjimkou Žitného ostrova a dalších slovenských oblastí anektovaných Maďarskem mohlo žít v letech 1939—1945 něco málo méně než 100 000 Romů.¹⁶

Protiromská opatření v letech 1939—1942

První nařízení proti Romům v období slovenského státu byla obsažena v oběžníku krajinského úřadu v Bratislavě z 23. června 1939 o vykazování romského obyvatelstva do domovských obcí a o zákazu obchodování koňmi.

V oběžníku se především přikazovalo, aby okresní a notářské úřady provedly revizi domovské příslušnosti všech Romů a podaly návrhy na jejich vyhoštění, pokud bydlili v jednotlivých obcích a neměli tam domovské právo. Romští obyvatelé musili takové obce opustit do jednoho měsíce po obdržení vypovídacích výměrů a pokud tak neučinili, měli být vystěhováni postrkem.¹⁷

Dále se v oběžníku zakazovalo obchodovat koňmi, takže Romům měly být úředně odňaty kočovnické listy, případně zrušeny i živnostenské listy. Zákaz později precizovalo ministerstvo hospodářství 14. října 1940 přípisem, podle kterého bylo třeba před příslušným zákrokem zjistit, zda byli romští držitelé živnostenských listů trvale usazeni, nebo zda kočovali: „Ak sa niektorý z uvedených potuluje, nemá pevné stanovište živnosti, sú dané predpoklady pre odňatie živnostenského listu dľa § 73 odst. 1 živnostenského zákona. V opačných prípadoch totiž, že Cigáni sa zdržujú trvale v mieste stanovišťa živnosti, nech sú im živnostenské listy vrátené, alebo keď im neboly pobraté, nech nie je proti nim pokračované podľa § 73 odst. 1 živnostenského zákona.“¹⁸

V některých župách se však šlo v těchto opatřeních ještě dál, než určovaly tyto směrnice. Byla například vydána i zvláštní nařízení, podle kterých bylo nutno odejmout živnostenské listy nejenom romským obchodníkům koňmi, ale všem Romům, kteří se zabývali obchodem různým dobytkem a drůbeží. Obchodní gremium v Prešově navrhlo tak 23. listopadu 1940 odnětí živnostenských listů celkem třinácti takovým obchodníkům a všechny návrhy zdůvodňovalo stejnou demagogií: „Svojím brutálním a neústupným jednaním nútia roľníkov k predaju životných produktov pre momentálne obchody a takto umele znižujú ceny a predlžujú refazový obchod. Bolo zistené, že Cigáni zabrahujú výkup ošípaných spišským obchodníkom a mäsiarom, ktorí sú ochotní platiť vyššie ceny priamo roľníkom. Kupujú chorý statok a ošípané a predávajú ho ďalej, čím sa rozširujú rôzne choroby.“¹⁹

I když nebyla první protiromská nařízení důsledně uplatněna, přesto je pro ně příznačný jeden společný rys: nebyla zaměřena pouze proti kočovným a nepracujícím Romům, ale postupně se začínala vztahovat i na ostatní romské obyvatelstvo. Takové tendence nebyly ojedinělé a od samého počátku samostatného státního vývoje se projevovaly i v dalších opatřeních proti Romům, zejména legislativních.

Na potřebu nových protiromských zákonodárných opatření poukázalo hlavní velitelství četnictva, jehož přípis v této věci se stal podnětem k vypracování osnovy vládního návrhu zákona o potulných Romech a tulácích.

Osnova vycházela z ustanovení československého zákona č. 117/27 Sbn. a vládního nařízení č. 68/28 Sbn. Nebyla přitom pouhou reprodukcí těchto starších vzorů, nýbrž se snažila řešit otázku v duchu nové ideologie: „Obsahuje iba tie ustanovenia horeuvedených právnych noriem, ktoré sa v praxi osvedčily a zodpovedajú novému náhľadu na riešenie cigánskej otázky, vychádzajúcemu z národnosocialistického chápania.“²⁰

Hlavním úkolem navrhovaného zákona mělo být účinné zařazení Romů do pracovního procesu. Tvůrcům zákonné osnovy přitom nešlo o zajištění obživy nebo zlepšení způsobu života romských rodin, ale především o exploataci pracovních sil, jichž pohlcovala stále více válečná ekonomika. Proto se také na rozdíl od dřívějších úprav zakazovalo Romům kočovat, držet koně nebo jiná zvířata a dopravní prostředky, a rovněž všechny dosavadní kočovnické listy měly pozbyt platnost. Při přestupku tohoto nařízení měl být Romům zabaven veškerý jejich majetek a rozprodán obcím, na jejichž katastru byli přistíženi při kočování. Romové se sice mohli pohybovat z místa na místo, ale jenom pěšky a tábořit směli nanejvýše po jednotlivých rodinách.

Jakkoliv se navrhovaný zákon lišil od právních norem z období první republiky, přece jen nakonec nebyl předložen sněmu k vyjádření a ke schválení. Připomínkové řízení se totiž protáhlo na příliš dlouhou dobu, během níž vyšla celá řada dílčích legislativních úprav a osnova vládního návrhu zákona o potulných Romech a tulácích se tím stala bezpředmět-nou.

První z těchto dílčích úprav, které nabývaly stále zřetelnější podoby

rasově diskriminačních opatření, byly uveřejněny v branném zákoně a v nařízení o pracovní povinnosti.

Ustanovení branného zákona ze dne 18. ledna 1940 se sice vztahovala na všechny osoby povinné prezenční službou, přitom však § 38 odst. 1 zbavoval Romů a Židy možnosti stát se vojenskými osobami. V závislosti na znění tohoto paragrafu byla formulována zvláštní ustanovení branného zákona, mezi nimiž § 58 odst. 3 nařizoval: „Cigáni a Židia prepúšťajú sa z brannej moci bez ponechania nadobudnutých vojenských hodností a vedú sa v osobitných zoznamoch.“²¹

Okamžitě po odhlasování branného zákona vydalo ministerstvo národní obrany 29. února 1940 rozkaz, podle něhož byli Romové a Židé všech branných poměrů propuštěni z armády a s označením „Pracovník Cigán (Žid) mimo činné povinnosti“ byli vedeni u doplňovacích okresních velitelství nebo přeřazeni do evidence pěších pluků č. 1 a 9. Propuštění vojáků romského a židovského původu ze slovenské armády nastalo dnem 31. ledna 1940, jejich přeřazení do zvláštní evidence se mělo vykonat do 15. dubna 1940.²²

Ustanovení branného zákona se respektovala také už při odvodech, kdy notářské úřady zjišťovaly a zapisovaly do příslušných seznamů vedle národnosti i poznámku o rasovém původu odvedenců. U odvedenců romského nebo židovského původu pak odvodní komise rozhodovaly o jejich způsobilosti pro pracovní službu.²³

Zatím co příslušnost k židovské rase byla celkem přesně legislativně vymezena, určovala se příslušnost k romské rase značně komplikovaným způsobem. Z podnětu dělostřeleckého pluku v Nitře vydalo proto ministerstvo národní obrany 17. dubna 1940 zvláštní rozkaz, který obsahoval pokyny, koho bylo třeba pokládat za Roma. Ani po těchto pokynech, podobně jako po obsahovém vymezení pojmu Cigán, nedosáhlo se jednotného postupu, takže číselné výkazy Romů a Židů přeřazených do pracovní služby byly u jednotlivých útvarů značně rozdílné.²⁴

Všichni vojáci romského a židovského původu vykonávali pak aktivní vojenskou službu ve zvláštních pracovních jednotkách. Podle výstavy „Rok Pracovního sboru národnej obrany“ byly pracovní jednotky nasazovány na různé práce ve prospěch slovenské armády, na stavbu dálkového káblu spojujícího západoslovenské území s východoslovenským, dále na regulace řek a odvodňování močálů; na frontě pak pracovaly pracovní jednotky na stavbách cest, ve výdejnách proviantu, při třídění materiálu ap.²⁵

Zásada, že romští a židovští odvedenci musili místo branné povinnosti vykonávat pracovní službu, měla za následek i vyloučení neárijců z branné výchovy. Tato okolnost poskytla slovenské vládě argument k dalšímu legislativnímu opatření: „Neúčast Židů a Cigánů na predvojenskej a povojenskej výchove vzbudzuje veľkú animozitu u osob, ktoré sa jej musia zúčastniť. Bolo preto treba z politických dôvodov okamžite zaviesť náhradnú pracovnú povinnosť Židů a Cigánů.“²⁶

Místo branné výchovy byli Židé a Romové povinni vykonávat práce ve prospěch obrany státu. Pracovní povinnost měla trvat dva měsíce v roce pro osoby, jimž zajišťovalo zaopatření ministerstvo národní obra-

ny, nebo jeden měsíc v roce pro ty, kdo si hradili zaopatřovací výdaje z vlastních prostředků. V jednotlivých případech se mohlo povolit, aby povolané osoby odvedly místo pracovní povinnosti výkupné.²⁷

Nařízení s mocí zákona o dočasné úpravě pracovní povinnosti Židů a Romů z 29. května 1940 bylo zaměřeno především proti židovskému obyvatelstvu. Naznačuje to vedle celkové koncepce zvláště § 4 nařízení, který předpokládal finanční výdaje jenom u Židů, a dále § 5 nařízení, v němž byla řeč pouze o organizaci židovských pracovních táborů.

Přesto však bylo nařízení i v romské otázce zejména pro budoucnost jakýmsi východiskem dalších legislativních opatření, která byla včleněna do vyhlášky ministerstva vnitra ze dne 20. dubna 1941 o úpravě některých poměrů Romů.²⁸

Na prvním místě vyhláška definitivně zrušila kočovnické listy a jejich držitelům nařídila, aby se do osmi dnů vrátili do svých domovských obcí nebo do obcí, v nichž se déle zdržovali. V jednotlivých obcích byli pak tito Romové postaveni pod policejní dozor a mohli svá bydliště opustit jenom na základě písemného povolení příslušného velitele četnické stanice nebo přednosta státního policejního úřadu. Kočovné vozy a tažná zvířata měli Romové do čtrnácti dnů odprodat. V případě neuposlechnutí by jim byl tento majetek zabaven a rozprodán veřejnou dražbou ve prospěch obecní a státní pokladny.²⁹

Vedle kočovných Romů postihovala však vyhláška i usedlé romské obyvatelstvo. Pokud bydlili Romové při veřejných státních a vicinálních cestách, měli odtud svá obydlí odstranit a postavit je odděleně od ostatního obyvatelstva na odlehlem a zvláště k tomu určeném místě. V obcích s více než třemi romskými rodinami ustanovil příslušný okresní úřad romské vajdy, kteří byli podřízeni obecním starostům a odpovídali za do držování všech norem a zvyklostí.³⁰ Usedlým Romům se dále zakazovalo držet psy a těm, kteří se vyhýbali práci, bylo pohroženo dodáním do pracovních útvarů.

Nehledě k některým dalším zákazům vztahujícím se na romské obyvatelstvo, dovršila vyhláška první fázi protiromských zákroků, které ovšem zůstávaly daleko v pozadí za rasovou diskriminací Židů. Další ráznější postup proti Romům slibovala jejich nucená táborová koncentrace v pracovních útvarech.

Pracovní útvary jako místa nucené táborové koncentrace Romů

Legislativním vzorem pracovních útvarů byla osnova zákona o kárných pracovních táborech, projednávaná v úřadu předsednictva vlády a na jednotlivých ministerstvech už v době autonomního Slovenska.³¹ Po vyhlášení slovenského státu tato jednání pokračovala a byla završena za postupující fašizace všech oblastí veřejného života v letech 1940—1942.

Podle zápisů o poradách, svolávaných úřadem předsednictva vlády a obesílaných zástupci zainteresovaných ministerstev a úřadů, měly být pracovní útvary místy táborové koncentrace s povinným pobytem a při-

nucením k práci. Jejich úlohou bylo karanténovat a trestat osoby z důvodů politických, rasových a mravních.³²

Na základě vládního nařízení ze 24. března 1939 měly pracovní útvary soustřeďovat a přidržovat k práci všechny osoby, zajištěné vazbou v zajišťovacím táboře v Ilavě. Tito vězňové byli povinni pracovat na všeudížených pracích.³³

Jak bylo naznačeno v předchozí kapitole, byli Židé a Romové podle nařízení s mocí zákona o dočasné úpravě pracovní povinnosti z 29. května 1940 byly pak všechny ostatní nezaměstnané a neúplně zaměstnané osoby státu jako náhradní povinnost místo branné výchovy.³⁴

Ve smyslu nařízení s mocí zákona o pracovní povinnosti z 29. května 1940 byly pak všechny ostatní nezaměstnané a neúplně zaměstnané osoby ve věku od 18 do 60 let povinny nastoupit a setrvat v práci, přikázané jim okresními a notářskými úřady.³⁵ Každého, kdo by se prací vyhýbal, kdo by do přikázané práce bezdůvodně nenastoupil a kdo by zrušil pracovní poměr, přikazovala vojenská správa do pracovní služby. Osoby, které nebylo možno z jakýchkoliv příčin zařadit do této zvláštní složky slovenské armády, měly být soustředěny v pracovních útvarech.

V souladu s uvedenými normami měly být tedy zřizovány pracovní útvary pro osoby vězněné v zajišťovacím táboře v Ilavě, pracovní útvary pro Židy a Romy a konečně pracovní útvary pro muže a ženy, kteří byli mravně narušeni, štítli se práce, propadli alkoholismu ap. Všechny tyto typy navrhovaných pracovních útvarů měly být budovány jako tábory „pokial možno čím ďalej od obce, aby ľudia do pracovného tábora prikázaní, čím menej sa dostali do styku s ostatným obyvateľstvom a na takých miestach, kde podľa možnosti neodnámajú normálnu pracovnú príležitosť.“³⁶ Kontrahentem zřizovaných pracovních útvarů se proto měla stát správa státních lesů, která na svém odlehleém lesním majetku mohla zajišťovat nejlépe potřebnou pracovní příležitost, zatím co ústřední úřad práce ministerstva vnitra měl převzít administrativní organizaci a ministerstvo národní obrany dozor nad disciplínou a nad pracovní výkonností.

Z navrhovaných typů nucené táborové koncentrace byla realizována pouze pracovní střediska a pracovní útvary tzv. árijských asociálů. Podle vyhlášky ministerstva vnitra ze dne 2. dubna 1941 o zřizování obou těchto institucí byla pracovní střediska určena pro práce schopné Židy vyřazené z hospodářského života, zatím co v pracovních útvarech se měli soustřeďovat asociální muži.³⁷

Obě instituce lze charakterizovat jako donucovací zařízení pracovního charakteru. Rozdíl mezi nimi spočíval v tom, že Židé byli v pracovních střediscích koncentrováni z důvodů rasových, kdežto asociálové byli zařazováni do pracovních útvarů zpočátku z důvodů morálních, později však byly do pracovních útvarů soustřeďovány i osoby z důvodů politických, rasových a jiných. Z původně zásadního rozdílu mezi oběma institucemi vyplývaly pak i některé další odlišnosti. Židovští vězňové byli na práci v pracovních střediscích vázáni hospodářsky i politicky, zatím co asociálové se prací v pracovních útvarech všemožným způsobem vyhýbali. Pracovní střediska, budovaná na zásadách soběstačnosti, se význam-

ně podílela i na hospodářském životě státu, kdežto pracovní útvary byly zpočátku málo produktivní a stát na ně musel doplácet.³⁸

Do vnitřního života pracovních útvarů dává nahlédnout vyhláška ministerstva vnitra ze dne 28. května 1941, která formulovala organizační a pracovní řád těchto institucí.³⁹

Pracovní příležitost se pro pracovní útvary zajišťovala tak, aby mohly pracovat na jednom místě nejméně šest týdnů. Ubytování bylo hromadné ve společných ubytovnách a nemuselo „poskytovat zaradencom zvláštne pohodlie“; noclehy mimo tyto ubytovny stejně jako návštěvy zařazenců se zakazovaly. Stravování mělo být co nejjednodušší a nejlacinější. Každému zařazenci se na dobu jeho pobytu v pracovním útvaru přiděloval pracovní oděv a nářadí.

Po organizační stránce byly pracovní útvary podřízeny ústřednímu úřadu práce ministerstva vnitra. Stráž a dozor vykonávala četnická ex-pozitura, jejíž velitel byl nejvyšším orgánem pracovního útvaru. Pracovní dohled pak zajišťoval a dodával zaměstnavatel. Zdravotní péči měl na starost příslušný obvodní lékař, který byl povinen alespoň jedenkrát týdně provádět zdravotní prohlídky zařazenců, pečovat o nemocné, resp. zajišťovat jejich přepravu do nemocnic.

Nejnižší jednotkou pracovního útvaru bylo pracovní družstvo, složené z vedoucího a šesti zařazenců. Několik pracovních družstev, obvykle 3—5, tvořilo pracovní čet a všechny pracovní čety dohromady dávaly pracovní útvar. Vedoucí pracovních družstev a pracovních čet určoval velitel ze schopných a k tomu způsobilých zařazenců.

Zařazenci byli povinni vykonávat vše, co nařídil velitel nebo vedoucí pracovních družstev a pracovních čet, jmenovitě „plniť riadne a svedomite denný poriadok, vykonávať určené cvičenia, usilovne a pozorne sledovať kurzy zriadené pre pracovný útvar, zachovávať všetky príkazy, dané v záujmu poriadku a disciplíny“.⁴⁰

Denní řád a pracovní dobu určoval velitel v rámci následujícího rozvrhu:

	V zimě	V létě
Budíček	6.00	5.00
Mytí a úklid	6.00— 6.30	5.00— 5.30
Heslo dne, cvičení,	6.30— 7.00	5.30— 6.00
denní rozkaz	7.00— 7.15	6.00— 6.15
Snídaně	7.15—12.00	6.15—12.00
Pracovní doba		
Oběd, polední přestávka	12.00—13.30	12.00—13.30
Pracovní doba	13.30—18.30	13.30—18.30
Večeře, výchovné kurzy	18.00—21.00	19.00—21.00
Večerka	21.00	21.00

V zimním období, tj. od 1. října do 31. března, byla denní pracovní doba o tři hodiny kratší než v letním období, tj. od 1. dubna do 30. září.

Kromě případů, které povoloval velitel, bylo zařazencům zakázáno opustit pracovní útvar. Stejná omezení se vztahovala i na korespondenční styk. Zařazenci nesměli odesílat ani přijímat žádné dopisy ani poštovní

zásilky. Pouze výjimečně mohl velitel povolit, aby zařazenec jedenkrát měsíčně podal svým příbuzným krátkou zprávu, jejíž obsah byl cenzurován. Zařazencům se rovněž zakazovalo kouření a pití alkoholických nápojů.

Dozorčí a strážní službu v pracovních útvech vykonávali příslušníci četnické expozitury vždy s nabitou zbraní: „Dozorné orgány musia byť pripravené na každú eventualitu a zbrane musia mať vždy po ruke.“⁴¹

Dozor a stráž určoval velitel, který dbal o pořádek a odstraňoval nedostatky disciplíny. Svá nařízení uveřejňoval v denních rozkazech. Pokud nebyl vydán zvláštní disciplinární řád, náleželo veliteli použít jako disciplinárních opatření proti zařazencům pokárání, zařazení na úklidové a mimořádné práce, samovazba a návrh na přemístění do zajišťovacího tábora v Ilavě. Disciplinární přestupky mohly být podkladem pro prodloužení pobytu zařazenců v pracovním útvaru.

Podle vyhlášky ministerstva vnitra ze dne 28. května 1941 o organizačním a táborovém řádu pracovních útvarů lze pracovní útvary charakterizovat jako místa nucené táborové koncentrace, jejichž smyslem bylo využití pracovní síly zařazených osob. Zkušenosti, které se podařilo shromáždit z provozu pracovních útvarů v r. 1941, a zejména pak v r. 1942, staly se podnětem k vydání nové vyhlášky ministerstva vnitra z 19. září 1942 o organizačním řádu pracovních útvarů.⁴²

Ustanovení nového organizačního řádu pracovních útvarů, který nabyl účinnosti dnem 1. října 1942, podstatně rozšiřovala, v některých případech i měnila předcházející předpisy, takže nám mohou pomoci mnohem detailněji konkretizovat naše představy o zřizování pracovních útvarů, o výběru, odvozech a zařazování tzv. asociálních osob, o vnitřní organizaci pracovních útvarů, a zejména pak o postavení zařazenců.

Podle nového organizačního řádu zřizoval pracovní útvary ústřední úřad práce ministerstva vnitra k vykonávání prací v důležitém státním nebo veřejném zájmu pro území určité župy nebo i pro území několika žup. Proti dřívějším směrnicím mohly být pracovní útvary otevřeny nejen z vlastního podnětu ústředního úřadu práce nebo na návrh župního úřadu, nýbrž i na žádost zaměstnavatelů. Zaměstnavatelé přitom byli povinni postarat se o splnění následujících předpokladů k utvoření pracovních útvarů: vhodné ubytování zařazenců, pro které musila být zvláštní lůžka se slavníky a příkryvkami, dostatek zdravé pitné vody ve studnách a pramenech, množstvím i cenově přiměřené stravování zařazenců, potřebné pracovní nářadí, technické vedení a dozor, vhodné místnosti pro umístění velitelství, hospodářské správy a případné lékařské ordinace.

Do pracovních útvarů se měl zařazovat tzv. asociální živel, pod nímž byly zahrnuty nejenom osoby, které se vyhýbaly práci, neplnily povinnosti vůči svým rodinám a byly vůbec svým chováním na obtíž společností, ale i takové osoby, které rozšiřovaly poplašné zprávy nebo rušivě zasahovaly do výrobního procesu; výslovně pak byli mezi těmito osobami uvedeni „Cigáni mimo pracovního poměru“.⁴³ Mezi asociály zahrnovala tedy luďácká terminologie nejenom asociální osoby ve vlastním slova smyslu, ale také osoby, které se dostaly z ideových nebo hospodářských

příčin do konfliktů s režimem, a konečně i Romy, proti nimž se začínala touto cestou uplatňovat rasová perzekuce.

Výběr tzv. asociálů prováděly notářské úřady, četnické stanice a obecní samospráva zjišťováním „okolností, potrebných pre ustálenie asociálneho charakteru tej ktorej osoby“. Na základě komisionálního řízení byli asociálové zapsáni do evidenčního seznamu a každý obdržel zvláštní kartotéční lístek (kartotéka modré barvy byla přitom určena pro Romy, kartotéka šedé barvy pro ostatní asociály).

Evidovaní asociálové byli pak ve stanovenou dobu předvedeni v sídlech okresů k odvodům, když byli předtím dohola ostržhání a odvšiveni a vybaveni pracovním oděvem, obuví, prádlem, příkrývkou a potravinami na dva dny. Odvedeni měli být jen asociálové zdraví a práce schopní. Lehce nemocné bylo třeba léčit a zařadit je do pracovních útvarů dodatečně, těžce nemocní měli být předáni do nemocničního ošetřování.

Odvedení asociálové byli dopraveni buď přímo do pracovních útvarů nebo na určené shromaždiště, a tam zařazeni do společného transportu. Po příchodu k pracovnímu útvaru byli zařazenci rozděleni na skupinu Romů a na skupinu ostatních zařazenců. Velitel pracovního útvaru ubytoval každou z těchto skupin odděleně a rozdělil její příslušníky do následujících kategorií:⁴⁴

„A. Do tejto kategórie zaradí všetkých práce schopných zaradencov zachovalejších, inteligentných, k práci ochotných, poslušných, disciplinovaných, s dobrou politickou minulosťou a vôbec takových, ktorí v pomere k ostatným zaradencom viedli dosiaľ usporiadanejší život.

B. Sem zaradí takých, ktorých minulosť je dosť naštrbená, ale ešte nemožno ich považovať za tých najhorších.

C. Sem konečne zaradí všetkých tých, ktorí sú zločinci z povolania, nedisciplinovaní, neposlušní, leniví, zlomyseľní, nebezpeční a zaťaženi zlou politickou minulosťou.“

Podle toho dělení rozlišoval velitel jednotlivé kategorie nejenom v poskytování výhod, ale i v přísnosti používaných opatření. Zařazenci kategorie A měli přednost při přidělování pracovního šatstva a obuvi, dostávali kapesné na zakoupení různých běžných potřeb a v jistých časových obdobích mohli získat i povolení k návštěvě rodiny; výlučně z této kategorie bylo možno zařazence propouštět z pracovního útvaru. Zařazenci kategorie B mohli naopak požívat jedinou výhodu, již byla výplata kapesného. Naproti tomu zařazenci kategorie C byli bez jakéhokoliv zvýhodnění a platila pro ně nej přísnější opatření, jako bylo zostřování dozoru, prodlužování pracovní doby, příkazování do práce za nejhorších podmínek a často i nařizování práce v době odpočinku ostatních zařazenců (např. čištění záchodů, nošení vody, úprava terénu ap.).

Organizace pracovních útvarů na pracovní družstva a pracovní čety zůstala stejná jako před r. 1942. Zato povinnosti zařazenců byly daleko více precizovány a zpřísněn zvláště důraz na pracovní výkonnost: „Zaradenci sú povinní podrobiť sa bezpodmienečne všetkým disciplinárnym a pracovným podmienkam pracovného útvaru, najmä:

a) svedomite zachovávať denný poriadok,

- b) usilovne a presne vykonávat prikázanú prácu,
- c) bezpodmienečne a ochotne plniť rozkazy veliteľstva útvaru, dané v záujme disciplíny a poriadku,
- d) vykonávať nariadené cvičenia,
- e) sledovať prednášky a kurzy pre pracovné útvary, prípadne zriadené.⁴⁵

Denní ráď a pracovnú dobu určoval i naďale veliteľ pracovného útvaru, po dohode se zamestnávateľi byl však rozvrh zpravidla upravován takto:

	V zimě	V létě
Budíček	6.00	5.00
Mytí a úklid, heslo dne, cvičení, denní rozkaz	6.00— 6.45	5.00— 5.45
Snídaně	6.45— 7.00	5.45— 6.00
Pracovní doba	7.00—12.00	6.00—12.00
Oběd, polední přestávka	12.00—13.30	12.00—13.30
Pracovní doba	13.30—16.30	13.30—16.30
Večeře	19.00	19.00
Večerka	21.00	21.00

Ustanovení nového organizačního řádu o dozorcí a strážní službě, stejně jako o zdravotní službě v pracovních útvarech se proti organizačnímu a táborovému řádu z r. 1941 takřka nezměnila.⁴⁶

Naproti tomu podstatně byla rozšířena ustanovení o hospodářské správě a o mzdových poměrech zařazenců.⁴⁷

Župní úřady vysílaly do jednotlivých pracovních útvarů exponované úředníky, kteří obstarávali všechnu hospodářskou agendu, starali se o inventarizaci svěřených předmětů, zásob a výstroje, vedli peněžní průběžný deník a kartotéku všech zařazenců a udržovali v pořádku účetní a pokladní doklady, zejména pak mzdy zařazenců.

Za vykonanou práci patřila totiž zařazencům mzda, z níž se však srážela náhrada za stravu a ubytování, stejně jako příslušná částka sociálních příspěvků, případně náhrada záloh za dodání šatstva, prádla, obuvi ap. Mzda se poukazovala poštovní poukázkou příslušnému notářskému úřadu a zařazencům kategorie A a B se mohlo vyplácet kapesné na hrazení osobních potřeb.

Proti předcházejícímu organizačnímu řádu byla doplněna i ustanovení o pořádku a disciplíně v pracovních útvarech.

Velitel i naďale přísně bděl nad pořádkem a disciplínou a k zamezení poklesků používal všech prostředků, které mu umožňovaly disciplinární směrnicе. Zařazenci totiž podléhali jeho disciplinární pravomoci, na základě níž mohly být jako tresty uloženy pokárání zařazence na velitelství, veřejné pokárání v době raportu, uložení mimořádných prací a samovazba až do osmi dnů, která mohla být spojena v těžkých případech s pústem a temnicí.

Velitel měl dále preventivně zamezovat nepřístojnostem a zejména usilovat o to, aby se zabránilo útěkům zařazenců. Útek sám o sobě netvořil podklad pro použití zbraní, byl však kvalifikován jako těžký disciplinární poklesek. Po zjištění útěku zahájil velitel pátrání u četnické stanice v mís-

tě uprchlíkovy rodiny, domovské příslušnosti a trvalého bydliště. Když bylo toto pátrání bezvýsledné, byl útěk zveřejněn v Bezpečnostním označovateli. Po dopadení byli uprchlíci ihned dopravováni zpět do pracovních útvarů a po odpykání disciplinárního trestu zařazeni do kategorie C. Zařazenci, kteří takto v této kategorii strávili 30 dnů a neprojevili podstatné vlastnosti k přeřazení do kategorie B, byli na písemný návrh velitele transportováni do trestného pracovního útvaru, který měl být zřízen ústředním úřadem práce ministerstva vnitra.

V době, kdy se nemohlo uskutečnit řádné zaměstnání, dohlížel velitel nad výcvikem a výchovou zařazenců. Výcvik se prováděl podle zvláštních směrnic a doplňoval tak každodenní cvičení, které zařazenci konali na způsob ranních prostrných nebo jako cvičení s nástrojem (tj. s lopatou). Výchovná činnost se skládala z přednášek příslušníků velitelství, civilních úředníků pracovních útvarů nebo i jiných veřejných činitelů v dohodě s ministerstvem školství a národní osvěty, Slovenské pracující pospolitosti a HSLS.

Velitel se měl konečně starat i o to, aby se zařazenci zúčastňovali o nedělích a svátcích bohoslužeb podle svého náboženského vyznání. V odlehlejších místech měly pak církevní vrchnosti zařídit sloužení polních bohoslužeb a pastorační činnost pro zařazence.

Ze všeho, co bylo o organizačních normách a rádech pracovních útvarů uvedeno, vyplývá, že v průběhu let se stupňovaly nároky na využití pracovních možností zařazenců. Úměrně s tím se zostřoval už tak dost přísný režim a postupně se prohluboval i rasově perzekuční charakter těchto institucí. Příslušné směrnice a nařízení nepodávají ovšem obraz o skutečné situaci, poněvadž mnoho z jednotlivých ustanovení zůstávalo pouze na papíře a z nejrůznějších příčin nebylo vůbec realizováno. Platí to zejména o materiálně technickém vybavení, o ubytování a stravování, o mzdových a zdravotních poměrech i o dalších otázkách, důležitých pro charakteristiku života zařazenců. Pokud bychom nemohli předpisy organizačních řádů konfrontovat údaji o provozu a činnosti pracovních útvarů, byla by jejich vypovídající hodnota citelně oslabena.

PRACOVNÍ ÚTVARY TZV. ÁRIJSKÝCH ASOCIÁLŮ A NEREALIZOVANÉ PRACOVNÍ ÚTVARY ROMŮ

Na základě vyhlášky ministerstva vnitra ze dne 2. dubna 1941 získal ústřední úřad práce zmocnění zřizovat a spravovat vedle pracovních středisek také pracovní útvary. Všem orgánům veřejné správy byly proto vydány 8. dubna 1941 podrobné směrnice o příkazování zařazenců do pracovních útvarů a dále o spolupůsobení při budování těchto institucí.⁴⁸

Směrnice charakterizovaly pracovní útvary jako „miesta na hospodárske využitie pracovných síl so zreteľom výchovným a karanténym“. Proto měli být do pracovních útvarů příkazováni „tuláci práce zo zvyku sa štítia, osoby, bez úradného povolenia na ulici alebo dom od domu

žobrajúci, osoby bez riadneho bytu a zamestnania, osoby, ktoré nemajú riadny príjem k výžive, prostitútky, notorickí pijani (korheli), cudzinci zdržujúci sa na území štátu bez povolenia alebo odsúdení k vyhosteniu, keď ich voľný pobyt z ohľadu verejného poriadku alebo bezpečnosti štátu je neželateľný, notorickí bitkári, osoby ktoré bezdôvodne narušia pracovnú disciplínu atp.“. Pracovních schopností tohoto asociálneho živlu sa mělo využívať na takových prácich, jako byla „regulácia a čistenie tokov, meliorovanie pasienok, čistenie lesov, úprava ciest a verejných prostorov“.⁴⁹

Do jedného mesiaca po vydaní smerníc podali prednostové okresných a štátně policejných úradů ústřednímu úradu práce ministerstva vnútra zprávy o možnostech zříditi pracovní útvary v jednotlivých úředních obvodech, zatím co župní samospráva zajišťovala pro plánované pracovní útvary věcné předpoklady, tj. stravování a ubytování zařazenců, technický dozor ad.

První pracovní útvary zřídil ústřední úrad práce ministerstva vnútra na území Bratislavskej župy. Jedna z těchto institucí se nacházela v barákovém táboře na katastru obce Očová a druhá v budově bývalého hostince v obci Most na Ostrove. Pracovní útvar v Očové pracoval od 26. května do 20. listopadu 1941 pro ředitelství štátních lesů v Žarnovici — lesní správa Víglaš, zatím co pracovní útvar v Mostě na Ostrove dokončoval v době od 10. června do 10. prosince 1941 stavbu obecní silnice.⁵⁰

Oběma pracovními útvary prošlo za dobu jejich existence poměrně málo zařazenců. Ke škodě věci se zachovaly údaje o jejich počtu až teprve z doby, kdy se připravovala likvidace těchto institucí: v Očové pracovalo v září 20 zařazenců, v Mostě na Ostrove v říjnu 40, v listopadu 30 a v prosinci 20 zařazenců.⁵¹ I když jsou tyto údaje neúplné, přesto lze i na jejich základě tvrdit, že pracovní útvary nebyly v této době ještě příliš rozsáhlými podniky. Vyplývá to ostatně i z údajů o strážní a dozorcí službě, kterou v obou případech zastávaly četnické expozitury jenom o síle 5 mužů (1 velitel + 4 četníci).⁵²

Brzy po pracovních útvarech v Očové a v Mostě na Ostrove byly uváděny do provozu i pracovní útvary v některých dalších župních obvodech na Slovensku. Literatura např. zaznamenává jejich působnost na stavbě elektrárny v Dubnici n. Váh. a na stavbě železnice v Niž. Hrabovci a ve Veľ. Kapušanech.⁵³ O činnosti těchto institucí však není k dispozici podrobnější dokumentace.

Výnosem ministerstva vnútra z 20. listopadu 1941 byly pracovní útvary zrušeny a jejich zařazenci byli postupně propouštěni na svobodu. Za důvod těchto opatření se uváděla „povetrnostná pokročilosť počasia“.⁵⁴

Poznatky získané ze zřizování, správy a zrušení pracovních útvarů shrnulo pak hlavní velitelství četnictva 20. května 1942 do obsáhlé zprávy, která analyzovala sociální poměry zařazenců.

Ubytování bylo podle této zprávy nedostatečné a nevyhovovalo ani nejnужnějším potřebám. Pro příště se měly zajistit alespoň tři ubytovací místnosti, v nichž by byli zařazenci umístěni odděleně podle jednotlivých kategorií. Kromě toho se měly zajistit zvláštní místnosti pro kuchyň, sklad potravin, materiál a pracovní nástroje a dále pro umývárnu s dostatkem

vody. Všichni zařazenci byli „biedne ošatení“. Proto obsahovala zpráva návrh, aby hned při nástupu do pracovních útvarů obdrželi nový nebo alespoň způsobilý pracovní oděv, obuv a soupravy prádla. Stravu dostávali zařazenci podle vězeňských dávek, což ovšem při velmi těžké práci nepostačovalo, a navíc byla příprava této stravy nechutná. Pro příště bylo třeba stanovit dávky potravin, které by byly poměrně nejjednodušší, ale vydatné. Při odvozech pak měly okresní úřady navrhnout k zařazení do pracovních útvarů mj. také kuchaře, kteří by pro ostatní zařazence připravovali stravu.⁵⁵

Pracovní útvary z r. 1941 sloužily údajně ke koncentraci árijských asociálů. Podle výměrů bratislavského policejního ředitelství měli být do těchto institucí eskortováni pouze muži árijského původu, poněvadž pro Židy, podobně jako pro Romy, měly být na základě úředních pokynů „zriadené osobitné pracovné útvary“.⁵⁶ Policejní výměry se však nejednou rozcházel se skutečností. Při kontrole v pracovním útvaru v Mostě na Ostrove se např. 19. června 1941 zjistilo, že mezi zařazenci byly i osoby neárijského původu. Podobně také z četných hlášení četnické expozitury v Očové o útěcích zařazenců z tamního pracovního útvaru vyplývalo, že mezi sběhy se nacházeli také židovští a zejména romští zařazenci.⁵⁷

Ústřední úřad práce ministerstva vnitra a jemu podřízené orgány zřejmě nedodržovaly přísně už stanovenou hranici, která by dělila zařazence podle rasových kritérií a přikazovala je buď do pracovních středisek, nebo do pracovních útvarů. Udivuje to zvláště v případě rasově pronásledovaného židovského obyvatelstva, jehož otázka byla na Slovensku v této době brutálně řešena nejenom v pracovních střediscích, ale od podzimu r. 1941 i v ghettech a v pracovních táborech.⁵⁸ Naproti tomu slovenští Romové mohli být spíše ztotožněni s árijskými asociály, poněvadž pro ně se zatím nepodařilo vybudovat instituce tak jednoznačně donucovacího a perzekučního charakteru.

Přesto došlo v rámci organizace pracovních útvarů v r. 1941 k pokusům zřídit zvláštní romské pracovní útvary. Iniciativa v celé věci náležela firmě Slovenské čadičové kameňolomy, která se 14. května 1941 obrátila na ústřední úřad práce ministerstva vnitra s požadavkem na otevření pracovního útvaru ve svých kamenolomech na katastrech obcí Krupina a Dobrá Niva. Žádosti bylo vyhověno a z podnětu ústředního úřadu práce nařídila Pohronská župa 17. července 1941 vybudování pracovního útvaru v Krupině.⁵⁹

Krupinský pracovní útvar se lišil od institucí podobného typu tím, že byl zamýšlen jako zvláštní tábor pro romské rodiny. Jeho smysl naznačila zpráva okresního úřadu v Krupině z 28. srpna 1941: „Pri budovaní pracovného útvaru Cigáňov v Krupine vychádza sa z toho predpokladu, že bude vytvorený výchovne vychovávateľský útvar sťahovavého elementu a tento viazať k sídlu, zvykať na intenzívnu, produktívnu a jemu živobytie zaisťujúcu prácu.“⁶⁰

Podle původního projektu mělo být v pracovním útvaru v Krupině koncentrováno 60 rodin. Každá z těchto rodin by byla ubytována v místnosti s obytnou plochou asi 20 m²; tyto místnosti, vybavené 2 palandami, 2 lavicemi, 2 stoličkami a 2 skříněmi, by sloužily k vlastnímu rodinnému

životu. Naproti tomu stravování, očista, ošetřování apod. se měly uskutečňovat ve společných zařízeních. Projekt kladl velký důraz na rentabilitu a soběstačnost romského pracovního útvaru podle hesla: „Pláca má sa vyrovnávať prácou.“ Kalkuloval proto s tím, že všichni muži by povinně a trvale pracovali v kamenolomech v Krupině, v Dobré Nivě a v Sáse, zatím co ženy by byly zaměstnávány v určitých odvětvích domácí výroby nebo v táborových zařízeních (v kuchyni, v prádelně, v ošetřovně ap.). K pracovnímu útvaru mělo být připojeno i zahradnictví o rozloze 4—5 jiter, stejně jako vlastní chov drobného hospodářského zvířectva.

Stavba barákového tábora byla zahájena pod vrchem Ficberg nedaleko Krupiny 6. srpna 1941 a protáhla se až do jara r. 1942. Stavební práce pak byly přechodně zastaveny, poněvadž původní zaměření na koncentraci romských rodin bylo opuštěno a nová funkce nebyla známa. S obnovou stavebních prací byla z počátečního projektu vynechána stavba kostela a školních budov, takže barákový tábor se po dokončení skládal z 16 obytných baráků, ve kterých bylo možno umístit 440 osob, a dále ze sanitního baráku, baráku s kuchyní, jídelnou a s dílnou a ze správního baráku.⁶¹

Barákový tábor byl aktivován teprve až v r. 1943, kdy sem mělo být dodáno prvních 100 Romů s jejich rodinnými příslušnými a získány tak praktické zkušenosti pro celostátní represálie proti Romům.⁶²

Vedle výstavby romského pracovního útvaru v Krupině, která však byla neočekávaně zdlouhavá, uvažovalo se i o možnostech otevřít pracovní útvar pro Romů v Môťové, kde však bylo ke konečnému cíli ještě dále než v krupinském případě.⁶³

Romské pracovní útvary v r. 1941 nebyly realizovány především pro finanční a materiální těžkosti. Přesto zůstávají pokusy o jejich otevření dokladem toho, že se začaly poměrně záhy hledat formy samostatného řešení romské otázky na Slovensku. Není bez zajímavosti, že volbou prostředků se toto hledání přiblížilo cikánským táborům v říši a v okupovaných evropských zemích.

Po zkušenostech, získaných z provozu pracovních útvarů árijských asociálů v r. 1941, přistoupila slovenská vláda k otevření pracovních útvarů také v r. 1942. Všechny tyto nově otevřené instituce měly společnou hospodářskou správu v pracovním útvaru se sídlem v Hanušovicích n. Top., již podléhaly pracovní útvary v Bystrém, v Hanušovicích n. Top., v Niž. Hrabovci, pod Petičem a poněkud neústrojně také útvar v Jarabé. Podle sídla společné hospodářské správy označovaly se uvedené pracovní útvary jako východoslovenské. Nepřesnost tohoto označení se pokusíme vyrovnat tím, že objasníme odděleně zřízení, provoz a likvidaci pracovního útvaru v Jarabé a pracovních útvarů na východním Slovensku, které využily pracovních příležitostí na rozestavěné stavbě železniční tratě Prešov-Strážske.

PRACOVNÍ ÚTVAR V JARABÉ

K otevření pracovního útvaru v Jarabé vedl citelný nedostatek pracovních sil u firmy Ing. Ladislav Hits, která zajišťovala stavbu státní silnice

v úseku Čertovica—Mýto p. Dumbierom. Stavební firma poskytla útvar tábor, který se nacházel na úbočí vrchu Čertovica severně od obce Jarabá a skládal se ze 3 starších dřevěných baráků, postavených na betonových základech. Baráky mohly pojmout 100 zařazenců a byly vybaveny deskovými pryčnami, vystlanými slámou.⁶⁴

Četnická expozitura v Jarabé byla zřízena 3. července 1942 v síle 6 mužů (1 + 1 + 4) a v průběhu měsíce srpna byly do útvaru dopraveny první transporty zařazenců: 6 zařazenců 4. srpna 1942, 19 zařazenců 9. srpna 1942 a 48 zařazenců 18. srpna 1942.⁶⁵

S příchodem zařazenců vyvstala řada vážných počátečních provozních problémů. Už první transport, který byl vypraven okresním úřadem ve Zvolenu, zavalil veliteli důvod ke stížnosti: zařazenci si nepřinesli nic jiného, než jen to, co měli právě na sobě, tj. chatrný pracovní oděv a nedostatečnou nebo dokonce žádnou obuv. Pracovní útvar neměl pro tyto ani pro další zařazence, jejichž transporty se v nejbližších dnech očekávaly, žádné věcné prostředky ani potraviny. Velitel na tuto situaci důrazně upozornil ústřední úřad práce ministerstva vnitra a současně žádal: „V záujme riadneho chodu práce, verejného kludu a hygieny tohto robotníctva, prosím o rýchle zaistenie prádla, obuvi, šatstva, postelových prikrývk, jedálnych šialok, lyžíc a potravných článkov.“⁶⁶

Po příjezdu druhého transportu se poměry v pracovním útvaru ještě dále zhoršily, neboť jednotlivé okresní úřady posílaly osoby nedostatečně vybavené, zavšivené a dokonce i s různými těžkými chorobami. U zařazenců z obvodu okresního úřadu v Modře musily být nařizeny dodatečné lékařské prohlídky a na základě nich pak podány návrhy k okamžitému propuštění 6 osob, které byly pro špatný zdravotní stav pro práci úplně neschopné. Nejtiživější důsledky pro počáteční provoz pracovního útvaru měl trvalý nedostatek potravin, zejména tuků, mouky a cukru. Velitel proto musil zaslat nadřízeným orgánům opětnou stížnost, v níž se uvádělo: „Firme Hits nepodarilo sa dosiaľ vzdor všetkej námahe opatriť potrebné množstvo uvedených požívatín pre pracovný útvar a preto robotníctvo útvaru dosiaľ z polovice hladuje.“⁶⁷

Konečně i ve třetím transportu byli zařazenci jen velmi bídně oblečeni, mnozí byli vůbec polonazí a bosí, některým chybělo prádlo a žádný neměl příkryvku, takže spali na holé slámě a za chladných nocí trpěli zimou. Katastrofálních rozměrů nabýval nedostatek základních potravin, neboť okresní úřad v Brezně neměl žádné přebytky a rovněž nejvyšší úřad pro zásobování neposkytoval zaměstnavatelské firmě žádné zvláštní přiděly. Od polonahých, bosých a hladovějících zařazenců, nad nimiž se vznášelo nebezpečí totálního zavšivení a vypuknutí nakažlivých chorob, nebylo možno očekávat potřebného výkonu a pracovní útvar tak podle hlášení velitele pozbýval svůj původní význam a účel.⁶⁸

Následkem uvedených těžkostí byly zkušenosti z počátečního provozu pracovního útvaru značně neuspokojivé. Velitelství je shrnulo ve zvláštním přípisu z 2. září 1942. Uvádělo v něm, že na Romy nepůsobilo zařazení nijak odstrašujícím způsobem, a proto bylo třeba ponechat je v pracovním útvaru trvale; naproti tomu ostatní zařazenci nemusili být do práce nuceni hrozbou a byli prý poslušní, takže po propuštění se u nich

dalo očekávat skutečné polepšení. Vedle známých nedostatků v zásobování potravinami a ve vybavení pracovního útvaru upozorňoval přípis zvláště na nepraktické umístění tábora. Zařazenci musili docházet denně 6—9 km z baráků na pracoviště a zpět: „Týmto sa veľmi vyčerpávajú a moc obuvi sa zoderie, takže väčšia polovica zaradencov je už úplne bosá. Prítom je cesta veľmi kamenistá, následkom čoho je chôza pre bosého človeka veľmi obťažná.“⁶⁹ Aby nebyl narušen chod stavebních prací, musil se přesunout budíček na 4.00 hod. a večerka na 21 hod. Dodržováním předepsaného denního rozvrhu by totiž zařazenci nastupovali do práce o hodinu později než ostatní zaměstnanci stavební firmy.

Přípis znovu varoval před tím, aby byly do pracovního útvaru zařazovány osoby, které pro svůj zdravotní stav nebo stáří nemohly být nasazovány na těžké práce. Současně se uvádělo, že do pracovního útvaru byli posíláni velmi zavšivení zařazenci a dále osoby, které měly svrab, lues a podobné nakažlivé choroby. Špatným a nebezpečným zdravotním poměrům nečelila zatím žádná lékařská péče. Příslušný státní obvodní lékař, jemuž náležel dozor nad pracovním útvarem, neobjevil se ani jednou od otevření pracovního útvaru mezi zařazenci. Pro charakteristiku poměrů bylo příznačné, že velitelství se obávalo pouze jediného: „Je velké nebezpečie, že keď to bude aj naďalej pokračovať, zavšivaví sa celý tábor a môže sa táto pliaga preniesť ľahko aj na príslušníkov žandárskej expozitúry.“⁷⁰

Následkem chorob a pracovní neschopnosti, ale také přibývajících útěků zařazenců, snížil se počet praceschopných v pracovním útvaru až na 38 osob, a proto stavební firma 9. září 1942 požádala ústřední úřad práce ministerstva vnitra o přiděl dalších 40—50 zdravých osob: „Choré a zavšivené osoby firma viackrát prijať nechce, ako tomu bolo doteraz skoro pri každom transporte. Takéto osoby sú tu potom iba na obťaž firmy, útvaru a je s nimi zbytočná práca.“⁷¹

Podle kancelářské poznámky mělo se tomuto požadavku vyhovět po odvodech asociálů 6.—8. října 1942 v okresech Bánovce n. Bebr., Prievidza a Topoľčany.

O dalším provozu pracovního útvaru chybí podrobnější dokumentace. Za blíže nejasných okolností byl pracovní útvar spolu s pracovními útvary na východním Slovensku rozpuštěn a jeho zařazenci byli 21. listopadu 1942 propuštěni do míst svých bydlišť.

PRACOVNÍ ÚTVARY NA STAVBĚ ŽELEZNICE PREŠOV—STRAŽSKE

Strategicky důležitá železniční trať Prešov—Strážske byla dlouhá 62 km, z čehož bylo 50 km novostavby a 12 km rekonstrukce.⁷² Na stavbě pracovalo průměrně 6000—8000 dělníků, jichž však byl stále citelnější nedostatek. Z podnětu ministerstva dopravy a veřejných prací projednával proto už ve dnech 19.—20. února 1942 župní sjezd Šarišsko-Zemplínské župy v Prešově mj. i některé otázky, související s přísunem pracovních

sil na stavbu železnice. V předcházejícím roce totiž chybělo 4000 dělníků, což ohrožovalo termíny dokončení stavby. Aby se toto nebezpečí neopakovalo, bylo třeba zjistit, s jakým počtem pracovních sil se může počítat pro stavbu z místních okresů a kolik dělnictva se musí naopak dirigovat na východní Slovensko ze vzdálenějších okresů.⁷³

Předběžné šetření zřejmě neposkytovalo příliš slibné výsledky, neboť záhy nato vydal úřad předsednictva vlády 26. února 1942 výnos o koordinaci úředních opatření k dokončení stavby do konce r. 1942. Na základě tohoto výnosu se konala 9. března 1942 meziministerská porada o možnostech, jak čelit nedostatku volných pracovních sil a zásobovacím těžkostem. Z porady vzešel i návrh, aby ministerstvo vnitra zřídilo ve spolupráci s ministerstvem národní obrany pracovní útvary.⁷⁴

Pozemní práce na stavbě železniční tratě byly v této době rozděleny do šesti stavebních úseků, které byly inventářem i ubikacemi zařízeny na maximální počet 9000 dělníků. Stavbu 1. úseku ve Strážském provádělo sdružení stavebních firem Holý—Šašinka—Janček, které potřebovalo asi 2700 dělníků. Stavbu 2. a 3. úseku ve Vranové n. Top. zajišťoval Ing. Ladislav Hits, který počítal pro oba úseky s 1120 dělníky. Firma Ing. Lozovský a Štefanec stavěla 4. a 5. úsek a předpokládala pro oba úseky 3720 dělníků. Poslední 6. úsek ve Veľ. Kapušanech budovala stavební společnost Lanna a potřebovala 1500 dělníků.⁷⁵

Zatím co na 1.—3. stavebním úseku stačili krýt poptávku po pracovních silách z místních zdrojů, plánovali zřízení pracovních útvarů pro 4. stavební úsek v Bystrém, pro 5. stavební úsek v Hanušovcích n. Top. a pro 6. stavební úsek v Nemcovcích. O tom, kdo měl být do těchto pracovních útvarů zařazen, nebylo ještě zcela jasno. Uvažovalo se sice o Židech a o Romech, kteří však měli být zaměstnání mimo pracoviště árijských dělníků. Židé byli z těchto úvah později vyloučeni, neboť se ukázalo, že v r. 1941 se prý na těžkých pozemních pracích neosvědčili.⁷⁶

Možná, že ke konečnému rozhodnutí o charakteru plánovaných pracovních útvarů přispěl podnět prešovského župana, který se obrátil na ministerstvo vnitra 3. května 1942 s dotazem, zda by bylo možno koncentrovat z obvodu Šarišsko-Zemplínské župy asi 400—500 asociálních osob v institucích nuceného táborového soustředění na západním Slovensku a zároveň doporučoval projednat s říší možnost koncentrace takových živelů někde na západní okupované Ukrajině.⁷⁷

V době podání tohoto přípisu byly ovšem západoslovenské pracovní útvary z r. 1941 dávno po likvidaci a přitom stavba železnice Prešov—Strážske trpěla absolutním nedostatkem pracovních sil. Obě tyto okolnosti přivedly ústřední úřad práce ke svolání porady o předpokladech ke zřízení pracovních útvarů na východním Slovensku. Porada se uskutečnila 21. května 1942 a projednaly se na ní zatím jen věcné a osobní předpoklady, za něž nesly odpovědnost ústřední úřad práce ministerstva vnitra, okresní úřady a budoucí zaměstnavatel pracovních útvarů.⁷⁸

Zaměstnavatelem měla být stavební správa slovenských železnic v Prešově, která se s nezvyklou ochotou chopila příležitosti a domáhala se urychleného zřízení pracovních útvarů tím intenzivněji, čím více staveb-

ních dělníků se přede žněmi připravovalo na odchod do svých domovů. Její zástupce intervenoval v této věci už 26. května 1942 na ústředním úřadu práce ministerstva vnitra, kde mj. argumentoval těmito slovy: „Zriadenie pracovných útvarov veľmi núčne potrebujeme v Hanušovciach, v Bystrom a pri tuneli v Petiču, pretože tieto úseky pracujú s polovičným stavom robotníctva.“⁷⁹

Uvedené důvody byly natolik silné, že přednosta ústředního úřadu práce ministerstva vnitra přislíbil vyslat v nejbližších dnech na východní Slovensko komisi, která by projednala všechny otázky související se zřízením pracovních útvarů.

Vyřizování požadavku se zdálo příštím zaměstnavateli pomalé, a proto intervenoval 5. června 1942 u ministerstva dopravy a veřejných prací. Opíral se přitom o výnos úřadu předsednictva vlády, nařizující dokončit pozemní práce na stavbě železniční tratě do konce r. 1942. Jedním z hlavních předpokladů ke splnění tohoto příkazu byl dostatek dělnictva, který prý bylo možno zajistit pouze urychleným zřízením pracovních útvarů.⁸⁰ Ministr dopravy a veřejných prací osobně informoval o kritickém stavu na stavbě železnice předsedu vlády, který pak sám požádal přednostu ústředního úřadu práce ministerstva vnitra o vyjádření. Poněvadž úřady práce nedisponovaly volnými pracovními silami a protože bylo třeba souhlasit s odchodem stavebního dělnictva na žňové práce, zbývala pouze jediná možnost, již bylo zapojení Romů a jiného tzv. asociálního živlu do práce.⁸¹

Mezitím vyslala stavební správa slovenských železnic v Prešově na ústřední úřad práce ministerstva vnitra znovu svého zástupce, který se odvolával na týž výnos úřadu předsednictva vlády a žádal, aby byla co nejdříve vyslána na východní Slovensko komise: „Komisionelne na tvári miesta dá sa umiestenie pracovných útvarov dobre prerokovať a zaistiť odstranenie prípadných nedostatkov.“⁸²

Díky tomuto úsilí se komise sešla ve dnech 11.—12. června 1942 v Prešově i přímo v Hanušovcích n. Top., aby se přesvědčila, zda jsou splněny předpoklady k otevření pracovních útvarů.

V Hanušovcích n. Top. měly stavební firmy k dispozici jednoposchodovou budovu zámku, v němž byly ubikační i jiné místnosti, ve kterých se mohlo lehce umístit asi 500 osob. Kromě toho byly v zámecké budově také odpovídající místnosti pro velitelství, hospodářskou správu, kuchyni a skladiště. Ve vzdálenosti asi 500—2500 m od zámku byl postaven barákový tábor, který se skládal z osmi dřevěných budov a mohl pojmout asi 500 osob.

V Bystrém rozkládaly se barákové tábory v místních tratích Hlibovec, Habeš a Čierné. Jednalo se dohromady o devět dřevěných budov, připravených k ubytování 900 osob. V jednom z baráků mohlo být umístěno i velitelství pracovního útvaru.

Pod Petičem se skládal barákový tábor z pěti dřevěných staveb, v nichž se mohlo ubytovat 450 osob. Rovněž v tomto táboře bylo připraveno oddělení pro umístění velitelství pracovního útvaru.

Po zjištění a kontrole ubytovacích možností dohodli členové komise i ostatní podmínky ke zřízení pracovních útvarů. Stavební firmy se za-

vázaly dodat pro zařazence postele se slamníky a potřebné množství slámy a postarat se o stravování zařazenců i o vytvoření zásob potravin, aby nedocházelo k poruchám v zásobování; firmy měly rovněž dodat pracovní nářadí a potřebné pomůcky k práci. Naproti tomu ústřední úřad práce ministerstva vnitra byl povinen opatřit zařazence pracovním šatstvem a obuví a měl dále zajistit, aby každý zařazeneц přišel do pracovního útvaru s příkrývkou a jídelní miskou.

Na základě takto dohodnutých podmínek navrhla pak komise zřídit četnické expozitury v Hanušovicích n. Top. s působností i na barákový tábor u viaduktů (1 + 1 + 8), v Bystrém (1 + 1 + 8) a pod Petičem (1 + 5). O měsíc později proběhlo 20. července 1942 podobné komisionální řízení i na dalších místech, ubytovací a ostatní předpoklady však byly zajištěny pouze v Niž. Hrabovci a v Jarabé, kde mohla komise navrhnout rovněž zřízení četnických expozitur (1 + 1 + 4).⁸³

Po zřízení četnických expozitur, rozeslalo ministerstvo vnitra 22. června 1942 okresním úřadům v Prešově, v Giraltovicích, v Humenném, v Michalovicích, v Trebišově a ve Vranově n. Top. telefonogram o odvozech tzv. asociálních žvlů, zejména pak Romů. Na základě tohoto příkazu zjišťovalo četnictvo v obvodech těchto okresů, kolik tam žilo nezaměstnaných Romů, po případě i jiných osob mužského pohlaví, vyhýbajících se dosud práci. Okresní náčelníci zjištěné počty ohlásili do 25. června 1942 ústřednímu úřadu práce ministerstva vnitra, který tak získal údaje celkem o 1064 osobách.⁸⁴

Současně začalo četnictvo v obvodech uvedených okresů shromažďovat o zjištěných Romech a tzv. asociálech osobní data a zdravé osoby ve věku od 18—50 let, které „podľa úsudku žandárstva“ mohly vykonávat těžké pozemní práce, byly předváděny k odvodům do sídel okresů. Odvody proběhly v Prešově 1. července, v Giraltovicích 2. července, ve Vranově n. Top. 3. července, v Humenném 4. července, v Trebišově 7. července 1942 a dále pak ve Stropkově 8. července, v Bardejově 10. července a v Sabinově 11. července 1942.⁸⁵

Poměrně nejpodrobněji jsme informováni o průběhu odvodů v Prešově 1. července 1942, kde soustředila policie na nádvoří hasičských kasáren celkem 320 osob a ještě téhož dne je dopravila do pracovních útvarů.⁸⁶ Stejně rychlým tempem proběhly hromadné odvody i v dalších okresních městech východního Slovenska. V první červencové dekádě r. 1942 tak byla zavlečena do pracovních útvarů v Bystrém, v Hanušovicích n. Top. a pod Petičem první velká skupina zařazenců.

Druhá skupina zařazenců byla transportována do těchto pracovních útvarů a do nově otevřeného pracovního útvaru v Niž. Hrabovci v posledním červencovém týdnu r. 1942, kdy ministerstvo vnitra stanovilo za stejných podmínek termíny odvodů v sídlech okresů z dalších slovenských žup. Odvody proběhly 27. července 1942 v Bratislavě-městě, v Bratislavě-venkově, v Hlohovci, v Modře a v Nitře, 28. července 1942 v Nové Bani, v Piešťanech, v Trnavě a ve Zlatých Moravcích, 29. července 1942 v Ban. Štiavnici, v Novém Městě n. Váh. a ve Zvolenu, 30. července 1942 v Ilavě, v Krupině, v Lovinobani a v Púchově, 31. července 1942 v Ban.

Bystrici, v Kremnici, v Považ. Bystrici a ve Veľ. Bytči a konečně 1. srpna 1942 v Brezně, v Ružomberku, v Martinu a v Žilině.⁸⁷

Třetí skupina zařazenců přibyla do pracovního útvaru v Niž. Hrabovci v průběhu srpna r. 1942, kdy ministerstvo vnitra vypsallo odvody jenom pro tento útvar 10. srpna 1942 v Medzilaborcích, 11. srpna 1942 v Gelnici, 12. srpna 1942 ve Spišské Nové Vsi, 13. srpna 1942 v Levoči a 14. srpna 1942 v Popradě. Koncem srpna r. 1942 připravovalo ministerstvo vnitra odvody v sídlech zbývajících slovenských okresů, odvody však proběhly se zpožděním 7.—14. září 1942 a jenom v okresech Čadca, Dol. Kubín, Kysucké Nové Mesto, Liptovský Mikuláš, Námestovo a Trstená.⁸⁸

Kvap, s jakým odvody probíhaly, neobešel se bez závažných nedostatků a přehmatů. Odvody se měly uskutečnit před komisemi, v nichž vedle vedoucího notáře zasedali místně příslušný velitel četnické stanice, starosta obce a předseda místní organizace HSLS. Komise rozhodovala o tom, kterou z předvedených osob bylo třeba prohlásit za asociální. Komisionální řízení ovšem v mnoha obcích vůbec neproběhlo, jak např. odhaluje přípis okresního úřadu v Ban. Bystrici 9. října 1942. Výběr asociálních osob v tomto okrese provedli pouze četníci a jeho přezkoumání bylo pro nedostatek času nemožné: odvod stovky lidí se musel uskutečnit během několika hodin. Přitom bylo třeba splnit značně vysoký kontingent, „preto tendencia musela byť taká, aby čo možno všetci predvedení boli dodaní do tábora“.⁸⁹

Podobné poměry musily ovšem panovat i v jiných okresech, neboť se příliš často stávalo, že byly odvedeny osoby, které byly v rozporu s platnými předpisy prohlášeny za asociální a dodány do pracovních útvarů. Nejparadoxnější byl případ s Romy z Levočských Lúk, kteří byli v trvalém pracovním poměru u firmy Východoslovenské elektrárne v Levoči. Přesto bylo šest těchto romských dělníků při návratu ze zaměstnání 14. srpna 1942 zajištěno a dodáno do pracovního útvaru v Niž. Hrabovci. Firma, jíž na těchto zapracovaných silách značně záleželo, protestovala u okresního úřadu v Levoči. Bylo jí však sděleno, že seznam tzv. asociálních osob byl sestaven už předem a jakékoliv změny v něm byly prý vyloučeny, neboť odpovědný zástupce ministerstva vnitra už z Levoče odcestoval.⁹⁰

Mnoho podnětů ke stížnostem proti špatně prováděným odvodům zavdával i věkový a tělesný stav zařazenců. Ačkoliv měly komise odvést pouze zdravé a práceschopné osoby ve věku od 18—50 let, přesto se stávalo, že okresní úřady transportovaly do pracovních útvarů vedle nezletilců i nemocné zařazence. V pracovním útvaru v Niž. Hrabovci, kde byly v tomto ohledu nejlepší poměry, bylo při nenadálé inspekci zjištěno 5 neplnoletých zařazenců (mezi nimi 4 Romové ve věku od 16—18 let) a dále 8 invalidů a těžce nemocných, kteří všichni musili být propuštěni.⁹¹

Do vypsání odvodů tzv. asociálních živilů byly přípravy na otevření pracovních útvarů věcí úředních míst a podařilo se uchovat je v naprosté tajnosti. Teprve s prvními odvody vyšla existence této nucené formy tábořové koncentrace na veřejnost a bylo jí třeba poskytnout náležitě vysvětlení.

Slovenská žurnalistika vyvozovala tato opatření obecně ze 14 programových bodů, které formuloval V. Tuka 21. ledna 1941 na gardistickém

shromáždění v Trenčianských Teplicích. Desátý bod tohoto programu slovenského nacionálního socialismu proklamoval všeobecné právo na práci a zejména všeobecnou pracovní povinnost.⁹²

Detailní úvodník k pracovním útvarům publikoval pak v první den odvodů ústřední orgán Hlinkovy gardy. Dával za vzor slovenskou armádu, která dovedla vyloučit z branné moci Židy a Romy a izolovat je ve zvláštní pracovní službě. Stejně striktně jako vojáci měla prý i ostatní slovenská společnost vyloučit postupně ze svého středu Židy, pak Romy a nakonec tzv. asociální osoby, které byly způsobem svého života národu a státu na obtíž: „Teraz riešenie tých otázok, ktoré sa v armáde osvedčili, pripadá na štát. Otázka Židov, Cigánov a tzv. asociálnych živlov dosiahla takej páľčivosti, že bolo treba urýchlene siahnuť po jej riešení. Začalo sa prakticky s riešením otázky židovskej a po skúsenostiach z posledných mesiacov veríme, že v dohľadnom čase príde rad aj na Cigánov a na asociálne živly. Musí prísť, ak chceme, aby sa na Slovensku aj do tých najzapadlejších kútov rozšírilo heslo pracovnej služby ministerstva národnej obrany — Práca česť, robota povinnosť.“⁹³

Po tomto úvodníku komentovaly slovenské listy už pouze úřední nařízení o tzv. asociálních osobách a o pracovních útvarech. Po druhé a naposled vrátila se podrobněji slovenská žurnalistika k této problematice teprve až zpravodajstvím o cestě A. Macha po východním Slovensku, při níž byly mj. i zastávky v pracovních útvarech v Bystrém a v Hanušovcích n. Top. Ministr vnitra a místopředseda vlády dal při této příležitosti i pokyny k tomu, aby se v Šarišsko-Zemplínské župě provedl soupis všeho romského obyvatelstva, a naznačil, že po odsunu Židů budou východoslovenské obce očištěny i od romského „elementu“. Všichni praceschopní Romové měli být podle ministrových slov postupně soustřeďováni do pracovních útvarů, zatím co pro asociální Romy měly být otevřeny zvláštní trestné tábory.⁹⁴

I když se zavedená opatření neuskutečnila v té podobě, jak naznačovalo novinové zpravodajství, přece jen nutno konstatovat, že do tisku proniklo tímto způsobem něco z krajních úvah o řešení romské otázky, jimiž se začala zaměstnávat příslušná oddělení ministerstva vnitra právě v souvislosti s otevřením pracovních útvarů na východním Slovensku v r. 1942.

Tyto pracovní útvary zahájily svou činnost od 1. července 1942 v obcích Bystré, Hanušovce n. Top. a pod Petičem a od 1. srpna 1942 ještě v obci Niž. Hrabovec. Na rozdíl od pracovních útvarů z r. 1941 vyznačovaly se východoslovenské pracovní útvary téměř masovou koncentrací zařazenců: při odvozech tzv. asociálních živlů bylo odvedeno 1.—11. července 1942 1245 osob, 27. července—1. srpna 1942 987 osob, 10.—14. srpna 1942 302 osoby, 7.—14. září 1942 148 osob, což tedy dávalo dohromady 2682 osob.⁹⁵

Počet zařazenců, mezi nimiž byla větší polovina Romů, se ovšem transporty nových osob a opačně zase stálými útoky, propouštěním praceschopných a odesíláním těžce nemocných do nemocnic soustavně měnil, takže jednotlivé pracovní útvary postrádaly o tomto vývoji přesný přehled a kalkulovaly obyčejně jenom s počtem dodaných zařazenců, který pak četnické expozitury ohlašovaly nadřízeným orgánům. Např. četnická

expozitura v Hanušovicích n. Top. hlásila za červenec r. 1942 750 dodaných zařazenců, za srpen r. 1942 1022 dodaných zařazenců atd.⁹⁶

Skutečný počet zařazenců k určitému dni se dal zjistit pouze takovým primitivním způsobem, že četníci nechali všechny zařazence nastoupit a prostě je pak spočítali. V pracovním útvaru v Niž. Hrabovci bylo při nenadále kontrole 23. srpna 1942 hlášeno 255 dodaných zařazenců, teprve po raportu se však zjistilo, že z tohoto počtu bylo 180 práce schopných, 5 nemocných a 15 propuštěných zařazenců, zatím co zbývající zařazenci musili být převedeni do stavu uprchlíků.⁹⁷

Je pochopitelné, že při takovéto evidenci měl ústřední úřad práce ministerstva vnitra naprosto nejasnou představu o počtu zařazenců pracovních útvarů. Tím méně pak může sestavit tento přehled historik a musí se spokojit pouze s několika celkovými údaji, které se čas od času vyskytují v pramenném materiálu. Podle těchto torzovitých údajů víme, že 16. srpna 1942 pracovalo v pracovních útvarech v Bystrém, v Hanušovicích n. Top. a pod Petičem celkem 1934 zařazenců a že 2. září 1942 se snížil počet práce schopných zařazenců v pracovních útvarech v Bystrém, v Hanušovicích n. Top., v Niž. Hrabovci a pod Petičem na 1540 osob.⁹⁸

Pracovní útvary v Bystrém a v Hanušovicích n. Top., jejichž provozovatelem byla firma Ing. Lozovský a Štefanec, byly nasazeny na stavebním úseku mezi Vyš. Žipovem a místní tratí Rybníky. Pracovní útvar v Niž. Hrabovci pracoval pro sdružení stavitelů na stavebním úseku od Strážského k Vranovu n. Top. Pracovní útvar pod Petičem, jehož provozovatelem byla společnost Lanna, byl nasazen na stavebním úseku k Veř. Kapušánům.

Po příchodu do pracovních útvarů dosahovali zařazenci na všech těchto stavebních úsecích velmi uspokojivých pracovních výsledků, což si pochvalovaly nejenom firmy, ale i ministerstvo dopravy a veřejných prací. Tato situace vydržela v prvním výplatním období, po němž však začala výkonnost následkem vysilující práce a nedostatečné výživy viditelně klesat. Pokles byl přitom zvláště prudký u Romů, kteří nebyli zvyklí namáhavé práci a trpěli už doma podvýživou: „Tu však musia konať najťažšiu zemnú prácu, pri čom dávky chleba a celkové porcie stravy im nemôžu stačiť tak, ako normálnemu robotníkovi, ktorý je lepšie zažitý a môže si ešte sám ku strave prilepšiť.“⁹⁹

Firmy se snažily klesající výkonnosti zabránit nejrůznějšími zákroky, které se však většinou mýjely svým účinkem. Jestliže např. výkon zařazence nedosáhl výkonu normálního dělníka, prodlužovala se mu jeho pracovní doba nebo snižovala mzda. „Tito (tj. zařazenci — pozn. aut.) tiež pracujú síce 8 hodín, ba niekedy aj viacej, ale prácevedúci nepočítajú im túto dobu za 8 hodín, ale za 4—5 alebo aj za menej, pretože nepovažujú túto prácu za rovnocennú.“¹⁰⁰

Snahu po intenzifikaci práce lze poznat i z úsilí firem o vyřazení všech méně schopných a tělesně slabých zařazenců. Poukazovalo se neustále na to, že pracovní útvary byly zřízeny k tomu, aby ukončily pozemní práce na stavbě železnice. Při odvozech tzv. asociálních osob byly však někdy odvedeni i nemocní, invalidové, nezletilí a přestárlí, které nebylo možno v žádném případě nasadit na těžké práce. Proto sáhli v pracovních útva-

rech k jakýmsi vnitřním odvodům, při nichž zjišťoval útvary lékař způsobilost zařazenců k práci.

Ve dnech 15. a 16. srpna 1942 byli takto vyšetřeni všichni zařazenci v pracovních útvarech v Bystrém, v Hanušovicích n. Top. a pod Petičem a 2,3 % jich bylo jako práceneschopných navrženo k propuštění. Jak vypadaly v tomto ohledu poměry v jednotlivých pracovních útvarech, naznačují v odkazu uvedené tabulky. Útvary lékař k tomuto návrhu dodal, že nejméně jedna třetina těchto zařazenců nebyla schopna normálního pracovního výkonu pro všeobecnou tělesnou slabost a stáří a že je neurčil k propuštění jenom z toho důvodu, aby snad jeho návrh nevyvolal dojem sabotáže.¹⁰¹

Podobné lékařské vyšetření zařazenců se uskutečnilo 23. srpna 1942 také v pracovním útvaru v Niž. Hrabovci, kde z 255 prohlédnutých zařazenců navrhl útvary lékař k propuštění 8 osob pro invaliditu a pracovní neschopnost.¹⁰²

Zařazenci, kteří se těchto vnitřních odvodů nezúčastnili nebo byli při jejich uskutečnění na pracovištích, podrobili se dodatečným prohlídkám, při nichž bylo doporučeno propustit z táborů v Habeši 11 zařazenců, v Hlibovci 4, v Čierném 5, v hanušovských barácích 10, v Rybnících 7, v Legáni 15, pod Petičem 7 a v Niž. Hrabovci 14 dalších zařazenců.¹⁰³

Po všech těchto prohlídkách pak pracovní útvary nově dodávané práceneschopné zařazence nepřijímaly a dávaly je zpátky k dispozici příslušným úřadům práce. Svědčí o tom např. i následující úřední připomínka úřadu práce v Prešově: „Firma Ing. Lozovský a Štefanec v Bystrom dňa 26. IX. 1942 hlásila, že asi 50 zaradencov nepotrebuje, lebo sú úplne vyčerpaní, všeobecne telesne slabí, k ťažkej práci nespôsobilí. Taktiež firma Lanna asi 30 ľudí.“¹⁰⁴

Charakter mezd zařazenců určovaly stavební firmy podle vlastního uvážení, neboť v té věci nebyly vydány žádné závazné směrnice. Výchoziskem tu sice byly vyhlášky nejvyššího úřadu zásobovacího o mzdových a pracovních poměrech stavebního dělnictva, z nichž si však firmy vybíraly ta ustanovení, která jim zajišťovala maximální zisk.

Firma Ing. Lozovský a Štefanec, pro kterou pracovaly pracovní útvary v Bystrém a v Hanušovicích n. Top., vypočítávala mzdy nejprve podle akordních sazeb. Při těchto přepočtech si však zařazenci vydělali tak málo, že po odečtení příslušných srážek zůstali firmě dlužni více než 8000 Ks.¹⁰⁵ Mzdy jednotlivců se pohybovaly v prvním výplatním období (2.—14. července 1942) v rozmezí od 103,00 Ks do 24,20 Ks.

Proto byli zařazenci rozděleni do dvou skupin: jedna pracovala za normální časovou mzdu a druhá, složená z tělesně slabých zařazenců, pracovala v úkolu.¹⁰⁶ Podle výkonnosti a disciplíny se obě skupiny vzájemně doplňovaly a jejich složení se pozměňovalo, což vedlo nakonec k novému mzdovému opatření. Firma totiž začala vyplácet časové mzdy, ovšem tak, že počet odpracovaných hodin zařazenců redukovala na hodiny podle výkonů normálního dělnictva. Zařazenci, kteří nezvládli těžkou práci nebo nestačili rychlému tempu (a víme už z dřívějšíka, že jich byla nejméně jedna třetina), si při této kalkulaci vydělávali sotva na stravu.¹⁰⁷ Mzdy

jednotlivců se pohybovaly ve druhém výplatním období (15.—28. července 1942) mezi 300,00 Ks až 93,00 Ks. Byly tedy o poznání vyšší než v předešlém výplatním období, přesto však zůstávaly stále na minimální úrovni.¹⁰⁸

Stále klesající výkonnost zařazenců donutila nakonec firmu k návratu k původním akordním sazbám, „lebo tam podnikateľ si výkon sám určuje“. Aby se však neopakovala situace z prvního výplatního období, měla se norma po dohodě s četníky a s předáky ustálit na takové výši, aby úkolové mzdy přerostly hladinu mezd časových.¹⁰⁹

Mzda každého zařazence, od níž bylo třeba odečíst srážky na sociální pojištění a poplatky na stravu, ubytování a používané nářadí, se rozdělovala na dvě částky: jedna se vyplácela prostřednictvím místních notářských úřadů rodinným příslušníkům, druhou pak dostával zařazeneц v podobě příspěvku na krytí režie a dále jako kapesné.

Komplikovanost výplat lze doložit nejlépe konkrétním příkladem. Zařazeneц Peter Jozef, nar. r. 1909, vydělal za druhé výplatní období u firmy Ing. Lozovský a Štefanec celkem 285 Ks. Z této jeho hrubé mzdy se ukazovalo na účet pracovního útvaru v Hanušovcích n. Top. u městské spořitelny v Prešově 22,20 Ks na sociální pojištění, 140,00 Ks na stravu, 7,00 Ks na ubytování a 1,00 Ks na používané nářadí. Po těchto srážkách zůstalo pro zařazence a jeho rodinu 110,80 Ks. Z této čisté mzdy dostal zařazeneц příspěvek na krytí režie ve výši 1,00 Ks za každý odpracovaný den a kapesné v denní výši 2,00 Ks, takže rodině mohlo být poukázáno 65,80 Ks.¹¹⁰

Uvedený příklad přitom patřil k průměrně vysokým mzdám tohoto výplatního období. Vezmeme-li v úvahu, že hrubé mzdy velké části zařazenců se pohybovaly na daleko nižší úrovni a že se v dalších výplatních obdobích nepracovalo každý den (a přitom se např. poplatky za stravování musily srážet), pak se převážně většině rodin zařazenců vyplácely daleko nižší částky, než tomu bylo u rodiny Petra Jozefa. Nebylo proto divu, že pracovním útvarům i úřadům docházelo mnoho stížností, podobně jako žádostí o propuštění živitelů rodin z pracovních útvarů.

Z žádostí si uvedeme alespoň několik úryvků, které dávají nahlédnout do zoufalé situace, v níž se nacházely zejména vícečlenné rodiny zařazenců.

Anna Bilá v žádosti o propuštění svého syna Štefana napsala: „Prosbu svoju odôvodňujem tým, že som vdova od r. 1938. Mám spolu 5 deti, z ktorých sú 3 doma. Najmladšie dieťa má 8 rokov. Nemám žiadon majetok, žijeme z práce dvoch rúk. Nachádzame sa v núdze, lebo dosavad som žiadon peniaz neobdržela zo zárobku môjho syna za tú dobu, čo je v pracovnom stredisku.“¹¹¹

Helena Vargová opatřila žádost o propuštění svého manžela Juraje těmito důvody: „Máme 6členovu rodinu a to od 3 až do 15 roku, tedy všetcí sú maloletní, o ktorých ja telesne slabá matka nemôžem sa sama starať. Som úplne nemajetná. Z otcovho zárobku za 7 týždňov obdržala som 37 Ks. Zdvorile sa pytam, z toho môžem ja svoju 6 členovu rodinu živit?“¹¹²

Helena Maňkošová žádala o propuštění svého druha Jozefa Horvátha těmito slovy: „Prosbu svoju odôvodňujem tým, že spolu žijeme už deviaty

rok, za túto dobu narodilo sa nám 4 deti, z ktorých je najmladšie vo veku 5 mesiacov a najstaršie 8 ročné. Ja od týchto detí do práce odísť nemôžem, lebo deti nemôžem bez dozoru nechať. Dosiaľ som žiadnych finančných prostriedkov neobdržala, nachádzam sa v úplnej núdze.“¹¹³

Katarína Girgová uvedla v žiadosti o propustení manžela Andreje tyto dôvody: „Vzhľadom na to, že menovaný môj manžel je v pracovnom tábore už jeden mesiac a od tej doby neposlal ani haliera a my nemáme z čoho žiť, musí byť môj manžel prepustený domov, lebo ináč padneme všetci na farchu chudinského verejného zaopatrenia.“¹¹⁴

Početné žiadosti, z nichž jsme citovali nejkřiklavější příklady, byly opatřeny doporučeními četnických stanic a místních organizací HSLS a podávány prostřednictvím úřadů a zejména pracovních útvarů na příslušné župní úřady.

Mzdová politika v pracovních útvarech vyvolala totiž vážný problém, který se netýkal rodin zařazenců v dané chvíli, ale hrozil širšími sociálními důsledky pro budoucnost. Zařazenci byli v pracovních útvarech koncentrováni v době, kdy si za normálních okolností vydělávali různé naturálie (např. obilí při žňových pracích, dřevo na otop při lesních pracích ap.). Následkem nuceného soustředění v pracovních útvarech neobdrželi peníze ani na nejnutnější živobytí pro své rodiny, tím méně si mohli zajistit skrovné zásoby na zimu.

Proto intervenoval pracovní útvar v Hanušovcích n. Top. u ústředního úřadu práce ministerstva vnitra a u generálního sekretariátu HSLS, aby cbeční sociální komise při poskytování zimní pomoci v první řadě „braly zřetel na tieto nešťastné viacčlenné rodiny zaradencov“.¹¹⁵ U nejvyšších orgánů prý bylo nutno intervenovat z toho důvodu, že straničtí a komunální funkcionáři a pracovníci se domnívali, že zařazením do pracovních útvarů klesla nejen čest zařazenců, ale i jejich rodin, a proto se obávali je podporovat.

Podobné přípisy docházely ústřednímu úřadu práce ministerstva vnitra i od jednotlivých úřadů. Okresní náčelník v Humenném psal, že urychlené řešení mzdových otázek zařazenců je potřebné „v záujme pokoja a pre zamedzenie poňných krádeží detmi a rodinnými príslušníkmi odtransportovaných.“¹¹⁶ Okresní náčelník v Nitře zase ve svém přípise uváděl, že rodiny zařazenců byly mzdovou politikou v pracovních útvarech ohroženy přímo na své existenci, takže okamžitý zákrok v této věci byl velmi naléhavý: „Ináč rodiny budú žobrať, alebo bude treba takéto osoby z pracovných útvarov prepustiť, aby členovia rodiny nemali možnosti pod týmto titulom štváť a stále obťažovať úřady.“¹¹⁷

Zatím co mzdová politika v pracovních útvarech ovlivnila životní úroveň zařazenců a jejich rodinných příslušníků, pak potíže ve stravování, bydlení i v nedostatečné výstroji překážely nejen vlastnímu provozu pracovních útvarů, ale dolehly i na pracovní podmínky vlastních zařazenců. Nejvíce stížností docházelo na hladové dávky potravin, které nebyly úměrné vyčerpávající práci.

V červenci r. 1942 dodávala firma Ing. Lozovský a Štefanec denně na jednoho zařazence 15 dkg masa, 25 dkg brambor, 20 dkg luštěnin, 33 g mouky a 1 dkg sádla, z čehož se měla zhotovovat strava na oběd a večeři.

Ráno pak měl dostat každý zařazenec 5 dl černé kávy a 17 dkg chleba. Avšak ani tyto nízké dávky firma nedodávala, takže maso a časem i chléb nedostávali zařazenci ani jednou za dva dny. Podle hlášení četnické expozitury v Bystrém bylo dodáno 16. července 1942 pro 230 zařazenců pouze 16 kg hrachu, ačkoliv měla kuchyň dostat 46 kg. Téhož dne byla večeře podávána až o 23.00 hod., při čemž měli zařazenci už v 21.00 hod. večerku.¹¹⁸

Poruchy v zásobování, které byly častější v pracovních útvarech v Bystrém a v Hanušovicích n. Top., vyvolávaly pochopitelnou nespokojenost. Podle lékařské zprávy byly oprávněné jenom stížnosti na malé dávky potravin, a to ještě pouze tehdy, „keď došiel väčší počet stravujúcich bez predbežného skorého zahlásenia“.¹¹⁹

Ve skutečnosti se však dávkování potravin stále zhoršovalo. Úměrně s tím vzrůstala i nespokojenost zařazenců, která v blíže neurčený den přerostla ve vážné porušení disciplíny, „lebo nastal ten prípad, že zaradcenci odkladali krompáče“.¹²⁰

Teprve tehdy, když poruchy v zásobování vedly k zastavení práce, svolalo ministerstvo vnitra do svých úřadoven v Bratislavě na 18. srpen 1942 schůzi o stravování zařazenců u firmy Ing. Lozovský a Štefanec a v týdnu od 17.—22. srpna 1942 dalo komisionálně zjistit kvalitu předkládaného jídla, kterou porovnálo s vykazovaným ceníkem.¹²¹

Ačkoliv ze srovnání těchto dvou materiálů vyplynulo, že kvalita jídla, předkládaného zařazencům v pracovních útvarech v Bystrém a v Hanušovicích n. Top., nedosahovala předepsané hodnoty, přesto se zmožila porada na ministerstvu vnitra jenom na zřízení nové kuchyně v pracovním útvaru v Bystrém a na personální změny v kuchyni pracovního útvaru v Hanušovicích n. Top. Tato opatření sice mohla částečně zabránit nepravdivostem v kuchyňském hospodaření, poruchy v dávkování potravin však v žádném případě odstranit nedovedla.

Jiným neméně ožehavým problémem vnitřního života pracovních útvarů se stalo ubytování zařazenců. Ve východoslovenských pracovních útvarech bydlili zařazenci v lehkých barákových ubikacích, které tvořily větší či menší tábory. Hanušovský zámek, s nímž se při zřizování pracovního útvaru počítalo jako s jedinou z možností k ubytování zařazenců, nakonec tomuto účelu nesloužil a byla v něm umístěna četnická expozitura, hospodářská správa, kuchyně, ošetřovna aj.

Pracovní útvar v Bystrém měl barákové tábory v Hlibovci, v Habeši a v Čierném, k nimž ještě patřila baráková ubikace v kamenolomu v Hermanovcích. K pracovnímu útvaru v Hanušovicích n. Top. náležely vedle vlastních hanušovských baráků ještě tábory v Rybnících a na Legáni. Pracovní útvar v Niž. Hrabovci měl barákový tábor na místě zvaném Pri tuneli a pracovní útvar pod Petičem měl barákový tábor umístěn směrem k obci Medzianky.

Všechny ubikace těchto táborů byly ještě před příchodem zařazenců natolik zamořeny hmyzem, že v nich nebyl možný skoro žádný spánek. Zařazenci proto za teplých nocí lehávali raději venku na holé zemi. Pokud to ale nebylo možné, musili v noci zůstat na ubikacích a odcházel od-

tud naprosto nevyspalí, což pak ovlivnilo nejenom jejich disciplínu, ale i pracovní výkonnost.¹²²

Prostředky k dezinfekci chyběly a vybírání hmyzu se mohlo provádět jenom o večerech nebo o nedělích. Všichni zařazenci byli dohola ostříhání a za příhodného počasí se pod dozorem četníků koupali v řece. Tato opatření však nedokázala sjednat téměř žádnou nápravu, neboť nebylo provedeno odhmyzení barákových ubikací a pro zařazence nebylo k dispozici náhradní prádlo ani sláma do slamníků.¹²³ Katastrofální důsledky měl pak absolutní nedostatek mýdla. Stavební správa slovenských železnic v Prešově se k tomu zmožila jenom na konstatování: „Nečistota zapříčinená nedostatkom mydla má za následok, že príslušníci pracovných útvarov sú úplne zahmyzení (vši, blchy, ploštice).“¹²⁴

Po celé první dva měsíce od otevření pracovních útvarů neměli zařazenci ani prášek na praní prádla. Podle prohlášení stavebních firem měl se o toto zboží postarat stát. Proto požádal pracovní útvar v Hanušovcích n. Top. o přiděly svého zásobovatele, tj. okresní úřad v Gíraltovcích, který však požadavek odkázal na nejvyšší úřad pro zásobování. Výsledkem obsáhlé korespondence s tímto úřadem byla nakonec zásilka, kterou vybavila 25. srpna 1942 Povážská továrna na rostlinné tuky v Nitře.¹²⁵

Při hromadném ubytování zařazenců v barákových ubikacích nebyly však dodrženy ani další hygienické zásady. Všechny tábory pracovních útvarů v obcích Bystré, Hanušovce n. Top. a pod Petičem měly zdravotně závadné záchody, takže fekálie pronikaly přímo do potoků, tekoucích přes Bystré a Hanušovce n. Top. Rovněž špatné bylo i zásobování pitnou vodou, kterou tábory získávaly z úplně plytkých a neohrazených studní, vystavených přítoku dešťovky a nasakování znečištěnou povrchovou vodou. Nebylo proto divu, že za těchto okolností musila státní pohotovost proti nakažlivým chorobám v Prešově ve svém protokolu o prohlídce táborů uvést: „Za doterajšieho stavu nemôžem vziať na seba zodpovednosť pre prípadnú epidémiu.“¹²⁶

Trvale neblahý vliv na vlastní provoz pracovních útvarů a život jejich obyvatel měla i výstroj zařazenců. Odvodní komise se nepostaraly o to, aby si odvedenci vzali nejnужnější prádlo, oděv a boty, a tak zejména Romové došli do pracovních útvarů takřka nazí a bosí.

Podle četnických hlášení bylo v červenci r. 1942 dodáno do pracovního útvaru v Bystrém 860 zařazenců, z nichž asi dvě třetiny neměly příkrývky na postele, spodní prádlo měli zařazenci jen jedno a to nosili po celý měsíc stále na sobě, obuv jim zpravidla chyběla.²¹⁷ Ve stejné době bylo do pracovního útvaru v Hanušovcích n. Top. zařazeno 750 osob, z nichž bylo asi 95 % Romů; četnická expozitura o jejich výstroji hlásila: „Najväčšou ťažkosťou je, že Cigáni sú nedostatečne ošatení, lebo tak prišli väčšinou z domu, keďže ani doma neboli inakšie oblečení, a preto by najlepšie bylo aspoň na neskoršie zimnejšie mesiace postarať sa o ich ošatenie.“¹²⁸

V červenci a v srpnu r. 1942 byli zařazenci posíláni do práce nedostatečně oblečení a bosí, „veď väčšina pracovala bosá aj doma“. Příchod vlhkého a chladného počasí byl však očekáván útvarovým lékařem se značnými obavami, aby v táborech nedošlo k hromadným onemocněním.¹²⁹

O poskytování lékařské služby v pracovních útvech v obcích Bystré, Hanušovce n. Top. a pod Petičem se měl starat obvodní lékař v Hanušovicích n. Top. MUDr. J. Molčáni a v pracovním útvaru v Niž. Hrabovci obvodní lékař v Humenném MUDr. Š. Neméthy.¹³⁰ Při povinnostech ve svých obvodech však místní lékaři na masu zařazenců nestačili, a proto po dohodě se zdravotním odborem ministerstva vnitra byl do Hanušovců n. Top. přidělen 7. srpna 1942 židovský lékař MUDr. R. Pollák a po něm ještě další židovští lékaři MUDr. E. Rozner a MUDr. J. Rozenthal. Všichni tito židovští lékaři byli umístěni v hanušovském zámku a odtud obstarávali zdravotní službu pro jednotlivé pracovní útvary.¹³¹

Lékařské prohlídky se uskutečňovaly zpočátku centrálně v ordinaci v Hanušovicích n. Top., což však mělo řadu nevýhod a podporovalo i vzrůst simulantství. Na úseku Veľ. Kapušany—Hanušovce n. Top., který byl dlouhý 28 km, musili pacienti odcházet k lékařskému vyšetření už brzy ráno a do táborů se vracivali zpravidla až pozdě večer. Tím byli vyřazení z práce na jeden pracovní den, a to i v případě, když chorobu pouze předstírali. Proto musili útvary lékaři vykonávat prohlídky nikoliv v Hanušovicích n. Top., ale přímo na jednotlivých pracovních úsecích.

Podle týdenního rozvrhu odjížděl např. MUDr. R. Pollák v pondělí, ve středu a v pátek v 6.00 hod. selským povozem k pacientům na Legáň, do Rybníků a pod Petič, odkud se vracíval v poledne a od 13.00—14.00 hod. ordinoval pro hanušovské baráky. Po 14.00. hod. cestoval pak opět selským povozem do Habeše, kde léčil také nemocné z Hlibovce a Čierneho. V úterý, ve čtvrtek a v sobotu dopoledne vykonával administrativní práci a ošetřoval těžce nemocné a zraněné zařazence. V sobotu odpoledne nebo v neděli odjížděl do Strážského, kde obstarával zdravotní službu v pracovním útvaru v Niž Hrabovci.¹³²

Jak lze poznat i z hlášení pracovního útvaru v Hanušovicích n. Top., nebylo vyšetřování nemocných přímo na pracovních úsecích projevem zvýšené zdravotní péče o zařazence. Stavební firmy zavedly toto opatření proto, aby cestou pacientů nevznikaly časové ztráty a neklesala tím celková výkonnost zařazenců.¹³³

Vzrůstající počet onemocnění a úrazů, ať skutečných nebo pouze předstíraných, vyřazoval každého dne mnoho osob z práce a byl příčinou jejich pracovní neschopnosti. Zařazence s těžkými chorobami a úrazy bylo třeba odesílat do nemocnic v Prešově nebo v Humenném, odkud však po vyléčení pravidelně prchali do svých domovů a nevraceli se do pracovních útvarů. Tyto okolnosti přivedly útvary k úvahám o vybudování vlastní ošetrovny.

Počítalo se s tím, že pro každý pracovní tábor se vycvičí z řad zařazenců ošetrovatel, který by pak předváděl nemocné a zraněné k lékařskému vyšetření. Teprve pak by byli odvedeni simulanti zpět na pracoviště a pacienti na ošetrovnu. Pracovní útvary by takto získaly nárok na nemocenské příspěvky, které jim poskytovala pojišťovna od čtvrtého dne po onemocnění a přijetí pacientů na ošetrovnu; z těchto příspěvků se mohlo hradit stravování nemocných, kteří jinak žili na účet všech ostatních zařazenců.¹³⁴ Ošetrovna tak neměla zajistit pouze potřebné nemocniční léčení, ale současně měla opět zařazencům zamezit, aby se vyhýbali

práci a stravovali se v tábore, aniž jim stavební firmy vyplácely mzdy.

Ošetrovna byla přestavěna z bývalé stáje hanušovského zámku a začala fungovat od 7. září 1942. Skládala se ze dvou místností. V jedné bylo infekční oddělení s 15 lůžky, ve druhé oddělení pro úrazy a vnitřní choroby s 30 lůžky. Vybavení tvořily v každé místnosti vedle umývadla pouze postele se slavníky, které si musili zhotovit sami nemocní. Pojišťovna postele sice přislíbila, ale nedodala.¹³⁵

Navzdory tomuto téměř primitivnímu vybavení byla ošetrovna přece jen lepším zařízením, než jakého se používalo do jejího otevření při „léčení“ těžce nemocných: „Doteraz týchto nechávali ležat v parku vo dne v noci. To budilo len zlú krv medzi zaradencami ako aj obyvateľstvom.“¹³⁶

Těžké pracovní a životní poměry v pracovních táborech našly trvalý odraz v nemocnosti, úrazovosti a úmrtnosti zařazenců, o čemž poskytují přesné údaje týdenní statistické výkazy úvarového lékaře. Podle těchto výkazů známe počty zařazenců, kteří se hlásili k lékařské prohlídce, kteří utrpěli těžké úrazy a kteří zemřeli.¹³⁷

Smrt našli v pracovních táborech východoslovenských pracovních útvarů Jozef Bujnák (13. VII. 1942), Michal Čura (3. VIII. 1942), Mikuláš Čuri (18. VIII. 1942), Jozef Absolon (19. VIII. 1942), Ondrej Nanár st. (20. VIII. 1942), Jozef Giňa st. (23. VIII. 1942), Jozef Čulák (31. VIII. 1942), Andrej Stehlík (2. IX. 1942), Ludovít Brucháč (4. IX. 1942), Jozef Baláz (6. IX. 1942), Samuel Dorotovič (11. IX. 1942), Juraj Pilňan (16. IX. 1942), Jakub Krupa (24. IX. 1942) a Michal Pavlovič (1. X. 1942).

Obraz o nemocnosti, úrazovosti a úmrtnosti zařazenců, který naznačuje v předešlém odkazu uvedená tabulka, není však úplný, poněvadž neobsahuje údaje o chorobách a o úrazech, na které byli zařazenci léčeni úvarovými lékaři nebo přímo na ošetrovně. Tímto způsobem bylo ošetřováno v uvedeném období celkem 411 úrazů a 1209 chorob (z nich připadalo na ušní a oční nemoci 164, na choroby horních cest dýchacích a plic 117, na žaludeční a střevní nemoci 215, na srdeční a cévní nemoci 12, na choroby kožní a pohlavní 626 a konečně na choroby reumatické a jiné 75 případů).¹³⁸

Nadměrné procento nemocných a zraněných zařazenců ve východoslovenských pracovních útvarech nemohlo zůstat bez povšimnutí nejvyšších úřadů. Místo však aby přispělo ke zlepšení životních a pracovních poměrů zařazenců, dalo ministerstvo vnitra v prosinci r. 1942 vyšetřit, zda židovský úvarový lékař MUDr. R. Pollák neohrožuje sabotáží „dobré poměry u pracovních útvarů“ a zda by nechtěl obvodní lékař MUDr. J. Molčáni vykonávat u pracovních útvarů opět zdravotní službu.¹³⁹

Četnická expozitura v Bystrém u úvarového lékaře nepozorovala, že by svou práci jakkoliv sabotoval; současně však zjistila, že hanušovský obvodní lékař by byl ochoten obstarávat při svých povinnostech i lékařskou službu v pracovních útvarech. Na základě tohoto zjištění dalo ministerstvo vnitra zprostit MUDr. R. Polláka jeho funkce, podobně jako cdvolalo už předtím jeho židovské kolegy MUDr. E. Roznera a MUDr. J. Rozenthala.

Podle vzpomínek pamětníků nesměli Romové ve východoslovenských pracovních útvarech zpívat ani hovořit romsky. Za tyto a podobné etno-

kulturní projevy bývali trestáni bitím, takže táborová koncentrace mj. sloužila i otevřené etnocidě.¹⁴⁰

Zbývá snad položit si ještě otázku, nakolik se zařazenci smířovali se svým postavením nebo jakými formami projevovali svou případnou nespokojenost.

Projevy organizovaného odporu a porušování disciplíny nelze s ohledem na úroveň vyspělosti zařazenců předpokládat a prameny také o takovýchto projevech mlčí. Z náznaků, které se objevily v hlášeních četnických expozitur a ve zprávách útvarového lékaře, je však možno usuzovat, že těžké pracovní a životní poměry nepřijímali zařazenci veskrze jen pasívně.

O předstírání chorob, jako jedné z možností vyhnout se práci byť i na jeden den, byla řeč už na jiném místě. Množství simulantů se dá dokonce i odhadnout, neboť víme, kolik zařazenců se hlásilo k lékařskému vyšetření a kolik jich pak bylo opravdu léčeno. Podle těchto výkazů nebylo uznáno nemocnými od července do prosince r. 1942 nejméně 645 zařazenců, kteří tak mohli svou chorobu pouze předstírat: buď proto, aby se dostali na ošetrovnu, nebo z toho důvodu, aby byli převezeni do nemocnice, případně i proto, aby byli vůbec propuštěni do svých domovů.¹⁴¹

Daleko otevřeněji projevovali zařazenci svůj odpor k nucené táborové koncentraci všemožným úsilím dostat se z pracovních útvarů zpět na svobodu.

Při uskutečňování tohoto záměru se např. úmyslně mrzčili. Sahali přitom k neuvěřitelným a děsivým prostředkům, které odhalila zpráva o inspekční cestě ve východoslovenských pracovních útvarcích, vykonané ve dnech 22.—24. září 1942: „Pohltali cement (jeden z nich zjedol smolu a zomrel), pod vozíky naložené hlinou a posunované po koľajniciach podkladali nohy, dali si rozmiaždít prsty na pravej ruke, oči si natierali cibulou, nabrúseným krompáčom odtínali si prsty na nohách, bol prípad, že zaradenec strčil prst do nehaseného vápna, nalial vody a prst v tom priamo uvaril, ba zistené boli aj prípady, že si zaradenci naočkovali karpavku, alebo úmyselne sa nakazili trachomom.“¹⁴²

Nejčastější formou nelegálního opuštění pracovních útvarů byly útéky, k nimž se našlo dost příležitostí, nejenom v noci z baráků, ale i ve dne na cestě do práce nebo na pracovištích, která se táhla někdy v několika-kilometrových úsecích a nemohla být dostatečně střežena. Počet uprchlíků za dobu od otevření pracovních útvarů do poloviny září r. 1942 se odhadoval na 800 osob. Značná část však zůstala jenom pokusem o útěk a dopadení uprchlíci byli četnictvem dopravováni zpět do pracovních útvarů.¹⁴³

Na vysoký počet uprchlíků poukázalo ve své zprávě 14. září 1942 zvláště policejní ředitelství v Prešově, které podalo i návrhy, jak by bylo možno útekům z východoslovenských pracovních útvarů zabránit. Zprávu prešovského policejního ředitele daly bezpečnostní orgány podrobně vyšetřit, čímž získalo hlavní velitelství četnictva pozoruhodné údaje o příčinách úteků.¹⁴⁴

V pracovním útvaru v Bystrém bylo podle výsledků šetření koncentrováno 640 zařazenců a útěk uskutečnilo 200 osob. Zařazenci byli ubytováni v zahmyzených barácích, v nichž spali bez příkrývek na holých deskách.

V pracovním útvaru v Hanušovicích n. Top. se nacházelo asi 750 zařazenců, mezi nimiž evidovali 180 uprchlíků. Z celkového počtu zařazenců tu bylo 90 % bez spodního prádla, 70 % bez obuvi a 50 % mělo takový oděv, že to „robilo dojem skutečně až mravnost urážající“; ubytování bylo rovněž znečištěno hmyzem a strava nejhorší ze všech pracovních útvarů. Pracovní útvar pod Petičem disponoval s 300 zařazenci, z nichž 112 uprchlo. V barácích plných štěnic, vši a blech tu spali zařazenci na dřevěných postelích a Romové dokonce jen na slaminicích na zemi; všichni dostávali málo chleba a nedostatečné večeře.¹⁴⁵

Také z jiných míst se ministerstvo vnitra dovídalo, že hlavní příčinou úteků z pracovních útvarů byla vysilující práce, hlad a špína v táborech. K jednomu z takových hlášení byla připsána i tato bezradná kancelářská poznámka: „Pomery tohto druhu sú mi známe. Čo bolo možné, zariadil som cieľom zmiernenia útekov zaradencov.“¹⁴⁶ Víme však odjinud, že těchto možností mělo ministerstvo vnitra po ruce minimálně.

Nejdůrazněji vyjádřili zařazenci svůj protest proti nesnesitelným pracovním a životním podmínkám v pracovních útvarech zastavením práce, k němuž došlo v některých dnech před 18. srpnem 1942 na stavebních úsecích firmy Ing. Lozovský a Štefanec. Příčinou tohoto živelného a také ojedinělého odporu byly vážné poruchy v zásobování. O průběhu a zakončení této události chybí potřebná dokumentace. O její naléhavosti však svědčí skutečnost, že po zastavení práce svolalo ministerstvo vnitra zvláštní poradu, která vyšetřovala podstatu stížností zařazenců na malé dávky potravin a navrhla polovičatá opatření, aby se podobná událost už neopakovala.¹⁴⁷

Pracovní útvary na stavbě železnice Frešov—Strážske měly mít sezónní charakter. Předpokládalo se, že příchod chladného a deštivého počasí v podzimních měsících r. 1942 znemožní pokračovat v pozemních pracích a výdaje spojené s udržováním pracovních útvarů začnou převyšovat hodnotu odváděné práce.

Proto byl také nejprve rozpuštěn pracovní útvar v Niž. Hrabovci a jeho zařazenci přemístěni 3. října 1942 do pracovního útvaru v Bystrém. Po revizi 6. listopadu 1942 bylo pak zjištěno, že celkem pracovalo v Bystrém 450 zařazenců, v Hanušovicích n. Top. 72 zařazenců a pod Petičem 139 zařazenců. Práce v posledně dvou jmenovaných místech pokročily natolik, že tu pominula pracovní příležitost, kdežto v Bystrém trvala ještě značná rozestavenost. Proto byli do tohoto pracovního útvaru soustředěni 8. listopadu 1942 všichni zařazenci v počtu 661 osob a byla tam znovu-obnovena četnická expozitura, zatím co hospodářská správa s táborovým lékařem zůstala dislokována v Hanušovicích n. Top.¹⁴⁸

Pracovní útvar v Bystrém měl být podle původního předpokladu v provozu do 15. prosince 1942, a proto byli jeho zařazenci postupně propouštěni. Dne 30. listopadu 1942 svolalo však ministerstvo vnitra poradu o působení pracovních útvarů. Během porady vyšlo najevo, že vláda i stavební správa měly zájem na tom, aby dosud nerozpuštěné pracovní útvary existovaly i tehdy, kdy pro příchod zimy nebudou vykonávat produktivní práce.¹⁴⁹

Pracovní útvar zůstal tak aktivizován a jeho zařazenci se zabývali

údržbářskými pracemi, opravou inventáře ap., nebo se podřizovali výcviku, výchovné a osvětové činnosti ap. Výlohy na jednotlivé zařazence, spojené se stravováním, ubytováním atd. hradilo stavebním firmám ministerstvo dopravy a veřejných prací.¹⁵⁰

Tab. 1. Počet zařazenců v pracovním útvaru v Bystřem (prosinec 1942)¹⁵¹

Datum	Počet zařazenců	Z toho bosých
1. XII. 1942	291	92
7. XII. 1942	293	93
14. XII. 1942	297	110
21. XII. 1942	250	100
28. XII. 1942	220	70

Z uvedené tabulky je zřejmo, že jednou z nejvážnějších překážek řádného využití pracovního útvaru v tomto období bylo vybavení zařazenců pracovní obuví a šatstvem. Proto také poměrně vysoký počet zařazenců v prosinci r. 1942 nepracoval, i když to povětrnostní poměry celkem umožňovaly.

Stavební správa slovenských železnic v Prešově nenechávala tuto okolnost bez povšimnutí a podala na ministerstvo vnitra dvě stížnosti. Kritizovala v nich zejména neschopnost zajistit pro pracovní útvar dostatek nové a opravdu obnošené pracovní obuvi a šatstva. Uváděla dále, že zařazenci nedostali pro práci v zimě rukavice a teplé onuce. Dožadovala se konečně v této souvislosti i úpravy mzdových a pracovních poměrů zařazenců zvláštním ministerským výnosem.¹⁵²

Když dal ústřední úřad práce ministerstva vnitra údaje těchto stížností vyšetřovat, šlo mu v první řadě o vypátrání toho, kdo zjišťoval stav bosých a neoblečených zařazenců. Podstata stížností odpovědné orgány už tolik nezajímala a spokojily se s návrhem, aby se eventuálně potřebným zařazencům prodala pracovní obuv a šatstvo za plnou cenu. O neuskutečnitelnosti tohoto návrhu však svědčí zpráva velitele pracovního útvaru, podle které byly z přidělu prodány jenom 3 páry pracovní obuvi: „Nakoľko bosí zaradenci nemajú na zakúpenie bagančí prostriedky, nemôžu si ich zakúpiť.“¹⁵³

Trvalé poruchy v zásobování základními potravinami dolehly na přelomu let 1942—1943 i na stravování, které neodpovídalo požadavkům stavební firmy po velmi těžkých výkonech. Táborový lékař v této věci dospěl k závěru, kterým se netajil ani v oficiálním přípisu župnímu úřadu v Prešově z 30. prosince 1942: „Osobné skúsenosti, ktoré som získal v kuchyni určenej len pre ošetrovňu, privádzajú ma na ten názor, že tie dni (pondelok, streda, piatok), keď nie je mäso, stačil prídelať k tomu, aby sa spravila polievka a zemiakové halušky. Teraz sa podáva horeuvedené tri dni iba polievka, čo na žiaden pád nestačí, aby dospelý človek pritom mohol celý deň pracovať, keď na raňajky dostane čiernu kávu a na večer riedku polievku.“¹⁵⁴

Zařazenci přitom patřili v přidělovém hospodářství do kategorie těžce pracujících, v které jim náležela strava neodpovídající hodnotou vynaklá-

dané práci. Proto velitelství pracovního útvaru žádalo alespoň o zvýšení přidělu chleba na 30 dkg denně na jednoho zařazence, aby se tak alespoň částečně vyrovnal tento nesoulad.¹⁵⁵

Ani stanovený přiděl pro těžce pracující, za který se každému zařazenci sráželo denně 10 Ks z jeho mzdy, nebyl však plně dodržován, poněvadž mnoho potravin se v pracovním útvaru rozkrádalo. Kontrola v táborové kuchyni 17. ledna 1943 odhalila, že už v 9.00 hod. ráno z přidělených 73 kg brambor chybělo 12 kg a z 1,5 kg umělého tuku bylo ukradeno 0,25 kg.¹⁵⁶ Za takovéto situace bylo stravování v pracovním útvaru velmi hladové a zařazenci, kteří neměli možnost soukromě si stravu přilepšovat, trpěli podvýživou.

Podobně hrozným problémem, jako byly potíže ve stravování, zůstávaly nesnadné i poměry v ubytování zařazenců. Stavební firma byla povinna poskytnout úplně vyhovující ubytování, tj. místnosti čisté od hmyzu, zejména od štěnic a vši. Toto ustanovení však zůstávalo jenom na papíře, poněvadž ubytovací místnosti byly trvale zahmyzeny a spánek v nich byl nemožnou věcí.¹⁵⁷ Pouze jedenkrát byla v prosinci a v lednu v letech 1942—1943 provedena dezinfekce; zařazenci přitom musili spát na holých pryčnách, poněvadž stará sláma, která sloužila k podestýlání, byla spálena a nová se vydávala až po skončení celé dezinfekce.¹⁵⁸

Počet zařazenců v pracovním útvaru na počátku r. 1943 mírně klesal. Ti, u nichž prý bylo dosaženo převýchovy, byli postupně propouštěni, což se však dalo jednotlivě, nikoliv hromadně.¹⁵⁹ Na snížení počtu zařazenců měly vliv i zdravotní poměry v pracovním útvaru. Podle lékařské zprávy za první čtvrtletí r. 1943 hlásilo se celkem 127 nemocných, z čehož připadalo 64 na úrazy a 63 na nejrůznější choroby. Ze 127 nemocných zařazenců bylo 9 odesláno do nemocnice.¹⁶⁰

Mírný pokles v počtu zařazenců v této době, způsobený propouštěním a nemocností, naznačují nejlépe následující čísla. Podle nich se nacházelo v pracovním útvaru 11. ledna 1943 228 zařazenců, 1. února 1943 209 zařazenců, 22. února 1943 200 zařazenců a 15. března 1943 159 zařazenců.¹⁶¹ Tento proces byl zastaven teprve na jaře r. 1943 následkem přísné karantény a příprav na novou pracovní sezónu.

Dne 8. února 1943 vypukla v pracovním útvaru epidemie skvrnitého tyfu. Zařazenci, podezřelí z tohoto onemocnění, byli postupně odesíláni do nemocnice nebo umístováni v táborové ošetrovně, zatím co všichni ostatní byli odhmyzováni. Dezinfekci však prováděla stavební firma ledažbyle, takže vši a štěnice se vyskytovaly na ubikacích i nadále a ve značném množství. Celý barákový tábor zůstával totiž značně špinavý a nečistý.¹⁶²

Obrat nastal teprve 2. a 3. března 1943, kdy státní pohotovost proti epidemickým nemocem provedla důkladné odvšivení všech zařazenců. Ani to však neprobíhalo bez potíží: „Ako charakteristiku nemožných organizačných pomerov uvádzam na adresu správy pracovných táborov, že pre absolútny nedostatok mydla, na ktorý som už niekoľkokrát poukázal, aj na toto odvšivenie zaradencov musel dr. Bárdoš (epidemiolog z Prešova — pozn. aut.) použiť mydla zo zásob protiepidemického ústavu.“¹⁶³

Současně nařídil 3. března 1943 okresní úřad v Giraltovcích nad pra-

covním útvarom prísnu čtrnásťdennú karanténu, během níž se provádělo další odhmyzování a důkladná dezinfekce. Tyto práce však značně zpomaloval povrchní zájem stavební firmy, která navíc odmítala dodat nové slavníky a podhlavníky, místo nichž se proto používalo jenom holé slámy.¹⁶⁴

Vedle epidemie skvrnitého tyfu a přísné karantény zastavilo se však další snižování počtu zařazenců ještě z jiných, mnohem hlubších důvodů. Dostavba železnice Prešov—Strážske, s níž se počítalo v jarních a letních měsících, vyžadovala nové pracovní síly. Jejich počet se měl zvýšit až na 1200 osob, pro které bylo připraveno ubytování v barákových táborech v Habeši, Čierném, Hlibovci a v Hanušovcích n. Top.¹⁶⁵ Plánovaného zvýšení však nebylo dosaženo.

Tab. 2. Počet zařazenců v pracovním útvaru v Bystrém (duben—červenec 1943)¹⁶⁶

Datum	Počet zařazenců	Neromů	Romů
1. IV. 1943	301	83	218
15. IV. 1943	509	168	341
1. V. 1943	506	192	314
15. V. 1943			
1. VI. 1943	498	192	306
15. VI. 1943	423	170	254
1. VII. 1943	44	10	34

V provozu pracovního útvaru v této době stále přetrvávaly známé nám už potíže, které dokonce kritizoval i poslanec HSLS M. Huťka; v dopise, zasláném 11. dubna 1943 ústřednímu úřadu práce ministerstva vnitra, uvedl: „Tábory preto boli zriadené, aby asociálne živly sa prevychovali a nie na to, aby boli tam ľudia trýznení a ešte do horšej mravnej zkazy upadli.“¹⁶⁷

V odpovědi na tuto kritiku velitelství pracovního útvaru přiznalo nedostatky zvláště ve stravování a v ubytování, za něž prý však nesla odpovědnost stavební firma. Do táborové kuchyně byly potraviny dodávány málokdy podle táborového jídelního lístku, takže se musila často sjednávat náhrada, posunovat výdej jídla ap. Kuchyňský personál nadále pokračoval v rozkrádání potravinových přidělů. Podle hlášení z 1. dubna 1943 musil být např. propuštěn táborový kuchař, který z kradeného loje vařil mýdlo a to pak rozprodával.¹⁶⁸

Podobně se stavební firma nestarala o ubytování a vymlouvala se prý na válečné hospodářství, které jí znemožňovalo potřebný nákup lůžkovin. Proto spávala polovina zařazenců bez slavníků a příkrývek a na žádné pryčně nebyl podhlavník. Tento nedostatek trval podle čtrnásťdenních hlášení z r. 1943 po celou dobu existence pracovního útvaru.¹⁶⁹

Nevšímavost stavební firmy k těmto jejím povinnostem vysvětloval velitel pracovního útvaru těmito slovy: „Z celého jednania firmy voči zaradencov je jasné, že má záujem len na vysoký výkon práce, ale keď sa jedná o prospech zaradencov, musím niekoľkokrát proti firme spoločne s koordinovaným úradníkom zakročiť a teprvá docielime nápravy.“¹⁷⁰

Díky exploataci zařazenců, přiznáváné nejednou i v oficiálních přípisích ministerstva vnitra, podařilo se v první polovině června r. 1943 urychleně dokončit většinu pozemních prací na 4. úseku stavby železnice Prešov—Strážske. Stavební firma tuto skutečnost včas ohlásila a doporučila přistoupit ke zrušení a úplné likvidaci pracovního útvaru v Bystrém i jeho hospodářské správy v Hanušovcích n. Top.¹⁷¹

Zařazenci v počtu 397 osob byli 22.—23. června 1943 postupně transportováni do pracovních útvarů v Dubnici n. Váh. (180 osob), v Ilavě (160 osob) a v Revúci (57 osob). Do těchto útvarů byli později eskortováni i dopadení sběhové: do pracovního útvaru v Dubnici n. Váh. sběhové s trvalým bydlištěm v obvodu župy Bratislavské a Trenčínské, do pracovního útvaru v Ilavě v obvodu župy Nitranské a Tatranské a do pracovního útvaru v Revúci v obvodu župy Šarišsko-Zemplínské a Pohronské.¹⁷²

Po odjezdu transportů zůstalo v pracovním útvaru v Bystrém pouze 44 zařazenců, kteří byli 24. července 1943 propuštěni a jako dobrovolní dělníci byli dáni k dispozici firmě Lanna na stavební práce do Lipníků.¹⁷³ Kromě toho zůstali čtyři zařazenci v nemocnici, kteří byli po vyléčení rovněž propuštěni na svobodu, a dále pět zařazenců u okresního soudu v Giraltovcích, kteří byli po odpykání trestu eskortováni do pracovního útvaru v Revúci.¹⁷⁴

Po 15. červenci 1943 byla pak provedena i likvidace hospodářské správy v Hanušovcích n. Top., která tak byla definitivní tečkou za východoslovenskými pracovními útvary. Zařazenci těchto pracovních útvarů podstatně přispěli k dokončení prací na stavbě železnice Prešov—Strážske a za dobu od 1. července 1942 do 23. června 1943 zajistili ústřednímu úřadu práce ministerstva vnitra čistý výtěžek 2 767 235,80 Ks.¹⁷⁵

PRACOVNÍ ÚTVAR V DUBNICI NAD VÁHOM A JEHO STÁLÁ PRACOVNÍ PŘÍLEŽITOST

Stavba vodních děl na Váhu se potýkala od samého zahájení s řadou provozních problémů. Mezi nejvážnější patřil nedostatek pracovních sil, který v letních měsících r. 1942 vedl k úvahám zapojit do některých stavebních prací tzv. asociální osoby a Romy. Jakmile vstoupil tento nedostatek do kritického stadia, začal ústřední úřad práce ministerstva vnitra jednat o zřízení pracovního útvaru v Dubnici n. Váh. Zvolené místo narazilo však na nečekanou averzi, kterou formulovaly články německého listu Grenzbote. Žurnalistické argumenty převzala i německá vojenská mise a spolu se slovenským ministerstvem národní obrany protestovala 5. srpna 1942 proti zřízení plánovaného pracovního útvaru. V Dubnici n. Váh. byl výjimečně důležitý podnik s velkým množstvím dělnictva, pro jehož pracovní morálku mohl mít styk s asociály nebezpečné následky.¹⁷⁶

Po tomto zákroku podal osobní tajemník ministra vnitra 29. srpna 1942 podrobné vysvětlení generálnímu řediteli Škodových závodů v Dubnici n. Váh. Pracovní útvar měl soustřeďovat 300 zařazenců, kteří by byli

na pracovištích mimo obec pod přísným četnickým dozorem a neměli by žádné vycházky; jejich barákový tábor měl být umístěn na opačném konci, než kde se nacházel jmenovaný podnik, a ohrazen drátěným plotem, který by byl stále strážěn četnickou expoziturou.¹⁷⁷

Obavy vojenských kruhů z přítomnosti asociálů trvaly však i v době, kdy už byl pracovní útvar otevřen. Německá vojenská mise se proto obrátila na slovenské ministerstvo národní obrany 26. listopadu 1942 s dotazem, zda by v zájmu ochrany před sabotážemi vojensky důležité výroby nemohl být pracovní útvar přeložen z blízkosti dubnické zbrojovky do jiného kraje. Obranné oddělení ministerstva národní obrany musilo pak požádat o příslušné vyjádření ministerstvo vnitra, poněvadž samo nemělo o zřízení pracovního útvaru žádných zpráv a dovědělo se o tom teprve z německého přípisu.¹⁷⁸

Ministerstvo vnitra vypracovalo o pracovním útvaru podrobnou zprávu, která obsahovala ujištění, že asociálové nebyli politicky nebezpeční a pro eventuální sabotáže prý neměli potřebnou inteligenci a porozumění. Požadované přemístění bylo nemožné, poněvadž na jiném místě stavby nebyly pro asociály pracovní možnosti. Ústřední úřad práce ministerstva vnitra se přitom odvolával na východoslovenské pracovní útvary, které nasazovaly zařazence na stavbu železnice, důležité ze státního a strategického hlediska, bez jakýchkoliv obav ze sabotážní činnosti.¹⁷⁹

Ve dnech 7.—14. září 1942 nařídilo ministerstvo vnitra vykonat „výběrové a evidenčné pokračovanie asociálnych osôb“, na základě něhož bylo odvedeno 128 tzv. asociálů (z okresů Čadca 15, Dol. Kubín 13, Kysucké Nové Mesto 26, Liptovský Mikuláš 39, Námestovo 9 a Trstená 26) a dále bylo najato 19 normálních dělníků (z okresů Čadca 17 a Kysucké Nové Mesto 2).¹⁸⁰

Odvedení asociálové byli do Dubnice n. Váh. dopravováni postupně a při jejich zařazování vznikly první problémy.

Od 7.—12. září 1942 přibylo do pracovního útvaru celkem 76 nových zařazenců, z nichž byli někteří bez dostatečného oblečení (chyběla jim zejména obuv a spodní prádlo) a jiní byli zavšivení. Podle hlášení četnické expozitury nebyli zavšivení zařazenci ubytováni v barákovém táboře, nýbrž v provizorní boudě z desek, která od 16. září 1942 sloužila jako odvěšovací stanice.¹⁸¹

Neméně vážnou překážkou byl i zdravotní stav zařazenců, kteří jako práceneschopní nemohli být nasazeni na těžké pozemní práce, zůstávali proto v barákovém táboře a komplikovali tak stravovací poměry.¹⁸² Jeden z těchto nových zařazenců byl dokonce vážně nemocen, takže byl předán do nemocnice v Trenčíně.

V dalších týdnech počet zařazenců narůstal, čímž byli do 30. listopadu 1942 dodáni do pracovního útvaru ode dne jeho otevření celkem 342 asociálové. Skutečný počet zařazenců, kteří pracovali v pracovním útvaru a zdržovali se v jeho barákovém táboře, byl však nižší o propuštěnce (39 osob), o uprchlíky (10 osob), jakož i o ty, kteří se léčili ze svrabu, pohlavních chorob aj. v trenčínské nemocnici (7 osob).¹⁸³

Zaměstnavatelem pracovního útvaru byla firma Ing. Lozovský a Štefanec, která využívala zařazenců k dokončovacím pracím na stavbě příto-

kového a odpadního kanálu v Dubnici n. Váh. Z počátečního provozu pracovního útvaru získalo velitelství první praktické zkušenosti, které byly sepsány 27. prosince 1942 a staly se pro ministerstvo vnitra jedním z podkladů k vydání nového organizačního řádu pracovních útvarů.¹⁸⁴

Velitelství především navrhovalo zesílení bezpečnostní služby nejméně na 45 četníků. Barákový tábor měly střežit kromě jednoho pohotovostního četníka 3 hlídky (od 18.00 do 1.00 hod., od 1.00 do 7.00 hod. a od 7.00 do 18.00 hod.), na pracovišti, které se táhlo v délce 9 km, mělo sloužit vedle jedné pohybové hlídky ještě dalších 8 stálých hlídek (u každé pracovní čty po jedné hlídce). S navrhovaným opatřením se počítalo pro hlavní pracovní sezónu, kdy zpravidla narůstal počet úteků: podle odplouchávaných rozhovorů připravovali se zařazenci už koncem roku na útěky v letní době, kdy mohli přespávat venku a měli více příležitostí i k obstarávání živobytí.

Po převzetí zařazenců bylo zapotřebí nováčky prohlédnout a všechny nečisté zařazence před vpuštěním do ubytovacího prostoru odvést na dezinfekční stanici. Velitelství v této věci upozorňovalo na vlastní poznatek z r. 1942, kdy do pracovního útvaru přišlo mnoho zařazenců, kteří byli úplně zavšiveni: „Bolo nutné pred ubytovaním v barákoch týchto zařazencov nejsamprv očistiť, nakoľko hrozilo nebezpečenstvo, že za niekoľko dní bude zavšivený celý tábor a baráky, ktoré by bolo potom veľmi ťažko očistiť, nakoľko sú drevené.“¹⁸⁵

Ze všech dalších zkušeností vyvozovalo velitelství preventivní opatření k udržení pořádku v tábore a disciplíny na pracovištích.

Na krytí různých osobních potřeb dostávali např. zařazenci denně kapesné. Byl to jediný legální zdroj jejich příjmu v pracovním útvaru, a proto na něm velmi záviseli. Velitelství navrhovalo výplatu kapesného zastavit při sebemenším provinění (porušení čistoty na ubikacích, v umývárně nebo v okolí tábora, nerespektování zákazu kouření ap.). Nevyplácení kapesného se mělo stát prostředkem, který měl zajistit pořádek a zabránit drobným pokleskům v tábore.

Všechna ostatní navrhovaná opatření měla zamezit porušování pracovní kázně, zejména útekům zařazenců z pracovišť a z tábora.

Stravování a ubytování mělo být zásadně hromadné, neboť jen tak byl prý každý zařazeneц pod stálým dozorem, jeho pohyb se dal sledovat a mohlo se předcházet útekům. Ubytovací baráky bylo nutno oplotit, aby se tak zabránilo nepozorovanému a libovolnému opouštění tábora.

Šaty a obuv měl mít každý zařazeneц vlastní, aby je více šetřil a případným útekem nepůsobil pracovnímu tábora žádné ztráty. Výjimečně se mohla tato výstroj půjčovat za určitý denní poplatek z inventárních předmětů, a to jen těm zařazencům, kteří už měli nashromážděné určité peníze z výplat kapesného. Aby se šaty a obuv udržovaly v přiměřeném stavu, bylo třeba zřídit v každém pracovním útvaru krejčovskou a obuvnickou dílnu. Do nemocnice a; z nemocnice se měli zařazenci dopravovat jen za doprovodu četnické hlídky. Jinak totiž využívali při těchto cestách každé příležitosti k útěku.

Poštu měli zařazenci přijímat jen prostřednictvím velitelství pracovního útvaru. Vyskytly se totiž případy, kdy příbuzní v korespondenci buď

přímo nabádali k úteku, nebo zkreseně psali o poměrech doma a nepřímou tak povzbuzovali zařazence k opuštění tábora. Podobně bývalo i v balících zasiláno šatstvo, prádlo, jídlo a jiné věci, které pak byly zařazencům oporou při jejich útecích.

Všechny uvedené návrhy velitelství pracovního útvaru byly spolu s přípisem, které vypracovaly četnické expozitury v Bystrém a v Hanušovcích n. Top. i úřady práce v Brezně, v Trenčíně a ve Vranově n. Top., podnětem k vydání nového organizačního řádu pracovních útvarů. Poněvadž návrhy vycházely z konkrétních zkušeností, jsou cenným zdrojem informací o provozu pracovního útvaru v Dubnici n. Váh. v prvních měsících jeho trvání.

Pozemní stavební práce, pro něž byl pracovní útvar zřízen, měly však sezónní charakter, takže deštivé a chladné počasí je zpravidla přerušilo s příchodem zimního období. Proto svolalo ministerstvo vnitřní 30. listopadu 1942 poradu o dalším působení pracovních útvarů. Z jednání vyšlo najevo, že státní stavební správa měla značný zájem na tom, aby byl pro stavbu vodních děl na Váhu, stejně jako pro vybudování železnice Prešov—Strážske, zajištěn trvale určitý počet pracovních sil. Jak bylo naznačeno v předcházejícím textu, vzešlo z porady usnesení, aby pracovní útvary v Dubnici n. Váh. a v Bystrém zůstaly aktivovány i přes zimu 1942 až 1943.¹⁸⁶

Firma Ing. Lozovský a Štefanec zaměstnávala zařazence do poloviny prosince r. 1942 a po skončení stavebních prací na přítokovém a odpadním kanálu využívala menšího počtu zařazenců např. při skládání materiálu na železniční stanici a při jiných podobných pracích. Na stavbě hydrocentrály nasazovali pak zařazence noví zaměstnavatelé pracovního útvaru, jimiž se od poloviny prosince r. 1942 staly firmy Ing. Petri a Ing. Danišovič.¹⁸⁷

Ve dnech, kdy se nemohlo zařazenců využívat ke stavebním pracím, zaměstnávali se drobnými pracovními úkoly příležitostně v táboře, podobně jako různou výchovnou a osvětovou činností, cvičením ap. Výlohy, spojené s jejich pobytem v pracovním útvaru, hradilo jednotlivým stavebním firmám ministerstvo dopravy a veřejných prací.¹⁸⁸

V zimním období 1942—1943 zajišťovalo 16. oddělení ministerstva vnitřní, jemuž náležela agenda pracovních útvarů, přípravné práce na novou sezónu. Do 10. prosince 1942, případně 20. ledna 1943 byl proveden na území celého Slovenska výběr a evidence tzv. asociálních osob. Celkem bylo podchyceno asi 5000 mužů, jejichž odvody pak probíhaly v sídlech jednotlivých okresů do poloviny března r. 1943.¹⁸⁹ Část odvedenců byla přitom transportována do pracovního útvaru v Dubnici n. Váh.

Z údajů tabulky na str. 136 je zřejmé, že v závislosti na sezónním charakteru stavebních prací začal se počet zařazenců zvyšovat teprve s nástupem jarního období, a dosáhl svého kulminačního bodu v měsíci červenci. Pokles v počtu zařazenců probíhal od této doby pozvolně a v říjnu došlo k jeho zrychlení. Romů bylo v celkovém počtu zařazenců zpočátku kolem 45 %, v červenci tento podíl vzrostl bezmála na jednu polovinu a od listopadu byl dokonce počet Romů o několik procent vyšší než počet neromských zařazenců.

Největší vliv na změny v počtu zařazenců měla poptávka po pracovních silách, jak ji formulovali zaměstnavatelé pracovního útvaru.

Začátkem roku se mohlo využívat ke stavebním pracím jen omezeného počtu zařazenců (u firmy Ing. Petri asi 50 zařazenců, u firmy Ing. Lozovský a Štefanec asi 25 zařazenců). Proto docházelo k propuštění, které se však neprovádělo hromadně, nýbrž individuálně. Velitelství pracovního útvaru využívalo této možnosti k upevnění pořádku a disciplíny a navrhovalo propouštět pouze tzv. převychované zařazence. K 31. březnu 1943 bylo však toto propouštění zastaveno, poněvadž prý neodpovídalo požadavkům současné doby.¹⁹¹

Tab. 3. Počet zařazenců v pracovním útvaru v Dubnici n. Váh. (leden—prosinec 1943)¹⁹⁰

Datum	Počet zařazenců	Neromů	Romů
4. I. 1943	291	.	.
19. I. 1943	294	.	.
1. II. 1943	263	.	.
15. II. 1943	241	.	.
1. III. 1943	254	137	117
15. III. 1943	243	130	113
1. IV. 1943	288	170	118
15. IV. 1943	319	188	131
1. V. 1943	357	202	155
15. V. 1943	377	219	158
1. VI. 1943	361	240	141
15. VI. 1943	327	197	130
1. VII. 1943	423	220	203
15. VII. 1943	421	219	202
1. VIII. 1943	398	205	193
15. VIII. 1943	378	200	178
1. IX. 1943	376	199	177
15. IX. 1943	371	194	177
1. X. 1943	345	173	172
18. X. 1943	274	130	144
1. XI. 1943	254	117	137
15. XI. 1943	274	137	137
1. XII. 1943	278	133	145
15. XII. 1943	331	156	175

Na jaře byli naopak do pracovního útvaru transportováni noví zařazenci, kteří byli buď odvedeni v sídlech příslušných okresních úřadů, nebo byli do Dubnice n. Váh. přemístěni ze zrušeného pracovního útvaru v Bystrém. Likvidace tohoto východoslovenského pracovního útvaru se uskutečnila do konce června 1943 a krátce předtím bylo do Dubnice n. Váh. dopraveno celkem 136 zařazenců z Bystrého. V souvislosti s tím byl vymezen i okruh působnosti jednotlivých pracovních útvarů, při čemž byl pracovní útvar v Dubnici n. Váh. stanoven pro obvod Bratislavské a Trenčínské župy.¹⁹²

V pozdním létě a zvláště pak na podzim se s úbytkem pracovních možností začal počet zařazenců v pracovním útvaru postupně opět snižovat. Propouštěcí dekrety byly vydávány zařazencům z důvodů alimentačních a dále těm, kteří prohlásili, že si vezmou své konkubíny za manželky. Později byli propouštěni i další zařazenci, zejména ti, kteří byli v pra-

covním útvaru od r. 1942 nebo tam byli dodáni v době od 1. ledna do 1. dubna 1943.¹⁹³

Počet zařazenců v pracovním útvaru se však vyvíjel i v závislosti na jiných faktorech, než byly jen požadavky stavebních firem po pracovních silách. Jistou úlohu je tu třeba přiznat např. nemocnosti, úrazovosti a úmrtnosti, dále útekům, přemísťování zařazenců do vězení nebo do zajišťovacího tábora v Ilavě ap. Tyto faktory, které byly odrazem sociálního postavení zařazenců, neovlivňovaly však jejich počet takovým způsobem, jako sezónní charakter prací na stavbě hydrocentrály.

V r. 1944 si uchovával počet zařazenců v pracovním útvaru daleko stabilnější formu, než tomu bylo v r. 1943. Jak naznačují údaje v následující tabulce, přispívaly k tomu zejména relativně nízké přírůstky a úbytky zařazenců.¹⁹⁴

Tab. 4. Počet zařazenců v pracovním útvaru v Dubnici n. Váh.

Datum	Počet			Přírůstky				Úbytky		
	Zařazenců	Neromů	Romů	Nově dodaní	Vrácení sběhové	Přemístění	Propuštění	Přemístění	Sběhové	Zemřelí
1. I. 1944	286	95	191	8	10	92	153	—	—	—
15. I. 1944	291	104	187	6	13	—	7	—	7	—
1. II. 1944	298	106	192	1	19	—	8	—	5	—
15. II. 1944	295	108	187	11	3	1	17	—	1	—
1. III. 1944	294	113	181
15. III. 1944	273	97	176	4	12	—	24	—	13	—
1. IV. 1944	285	96	169	4	10	—	14	1	7	1
15. IV. 1944	273	102	171	17	9	—	14	1	4	—
1. V. 1944	265	97	168	1	12	—	6	—	15	—
15. V. 1944	258	95	161	5	8	—	12	—	10	—
1. VI. 1944	232	84	147	6	5	—	11	3	24	—
15. VIII. 1944	220	50	170
1. IX. 1944	203	45	158	7	5	4	15	—	20	—

Podle čísel, která jsou uvedena v první rubrice tabulky, neprocházel celkový počet zařazenců příliš velkými výkyvy a udržoval si relativní vyrovnanost jak počátkem roku, tak i na nižší úrovni v jarním a letním období. Přírůstky a úbytky zůstávaly takřka zanedbatelné. Výjimečně vysoký byl pouze počet dodaných zařazenců k 1. lednu 1944, kteří byli do Dubnice n. Váh. přemístěni z likvidovaného pracovního útvaru v Ilavě.¹⁹⁵

Dílčí přírůstky lze předpokládat i v letních měsících. Podle několikrát opakovaných požadavků firmy Ing. Lozovský a Štefanec o dodání 100—150 zařazenců možno usuzovat na nedostatek pracovních sil, který prý dokonce ochromoval pozemní práce na stavbě hydrocentrály. Ministerstvo vnitra se snažilo této situaci čelit vypsáním nových odvodů tzv. asociál-

ních osob v červenci r. 1944 a dále pak přemístěním některých zařazenců z pracovního útvaru v Ústí n. Or. do Dubnice n. Váh.¹⁹⁶ Jakých výsledků bylo těmito opatřeními dosaženo, nevíme, neboť hlášení o počtu zařazenců k 15. VII. 1944 a k 1. VIII. 1944 se bohužel nedochovala.

Proti předchozímu roku se podstatně změnila i struktura zařazenců. Počet Romů zřetelně převládal nad počtem ostatních zařazenců. Zvláště z posledních dvou hlášení se dá usuzovat, že neromští zařazenci byli propouštěni častěji než Romové, což možná souviselo s připravovanou přeměnou pracovního útvaru na zajišťovací tábor pro Cikány.

Zprávy o provozu pracovního útvaru a o životě jeho zařazenců jsou značně kusé a neúplné. V přípisu ministerstva vnitra velitelství pracovního útvaru se např. podotýkalo, že v táborech nuceného soustředění se vyskytovaly závady, poruchy i nepřístojnosti většího rozsahu, o kterých „ministerstvo nemá ani vedomosti proste z tej příčiny, že ich veliteľ sem nehlási“.¹⁹⁷ Na základě nekompletních údajů možno proto charakterizovat pouze některé rysy, které ovlivňovaly postavení zařazenců v letech 1943 až 1944.

Podle smlouvy, kterou formálně uzavřelo 11. března 1943 16. oddělení ministerstva vnitra s firmou Ing. Lozovský a Štefanec jako hlavním zaměstnavatelem, byl v Dubnici n. Váh. zřízen pracovní útvar pro 300 asociálních osob.¹⁹⁸ Jejich život se utvářel podle známého denního řádu, od něhož však byly nařízeny velitelstvím pracovního útvaru určité odchylky. Na jaře r. 1943 požádala firma Ing. Lozovský a Štefanec o rozdělení pracovní doby zařazenců na 3 směny po 8 pracovních hodinách. Ministerstvo vnitra žádost původně zamítlo, 24. července 1943 však uznalo naléhavost stavby hydrocentrály v Dubnici n. Váh. a opakované žádosti vyhovělo.¹⁹⁹

Základním problémem pracovního útvaru ode dne jeho otevření byly nedostatky v oblečení a zejména v obutí zařazenců. V anonymní stížnosti, vyšetřované ministerstvem vnitra v lednu r. 1943, si např. zařazenci stěžovali, že si neměli co obléci a že chodili do práce bosí.²⁰⁰ V dalších měsících se situace spíše zhoršovala, takže v létě byly šaty některých zařazenců už rozdrány natolik, že jejich majitelé chodili roztrhaní a polonazí. Podle výkazu stavu pracovního útvaru k 1. říjnu 1943 vyvolával tento stav oprávněné pohoršení a kritiku místního obyvatelstva.²⁰¹

Četné výhrady z řad zařazenců i jejich rodinných příslušníků se ozývaly také proti mzdové politice pracovního útvaru. Citovaná anonymní stížnost např. uváděla, že rodiny zařazenců obdržely za 3 měsíce jenom 400 Ks, takže trpěly bídou a děti byly podvyživené.²⁰² Podle informací gardistických činitelů z okresu Bánovce nad Bebravou z 11. února 1943 dostávaly zvláště rodiny internovaných Romů tak nepatrné částky od velitelství pracovního útvaru, že z nich nemohly žít a připadaly i nadále na obtíž jednotlivým obcím.²⁰³

Firma zajišťovala pracovnímu útvaru hromadné ubytování v barákovém táboře, kde měl dostat každý zařazeneц postel nebo pryčnu, slamník, podhlavník, přikrývky a slámu. Ubikace pak měly být přiměřeně vyhřívány a firma měla k tomu účelu dodávat potřebný otop. V ubytovacích poměrech vyvstávaly však trvalé potíže. Podle anonymní stížnosti měli

zařazenci v zimním období 1942—1943 na postelích pouze po jedné příkryvce, pod kterou jim byla nesnesitelná zima; dostávali totiž pouze jeden uhlák topiva, ačkoliv jich bylo k vytápění ubikací zapotřebí nejméně 5.²⁰⁴

V létě r. 1943 se zase objevil citelný nedostatek postelí. Počet zařazenců tehdy dosáhl kolem 420 osob, v celém táboře však bylo k dispozici pouze 160 postelí. Podle výkazu stavu pracovního útvaru k 1. červenci 1943 bylo nutno situaci řešit pouze tím, že zařazenci spávali po dvou na jedné posteli.²⁰⁵

Naprosto nevyhovující bylo pak ubytování po stránce hygienické, poněvadž postele a ubikace byly zamořeny hmyzem. V průběhu r. 1943 dalo velitelství celý tábor v dubnu, v srpnu a v říjnu vyčistit a dezinfikovat, což se však nikdy nepodařilo úplně. Příznačné přitom bylo, že firma proti zahmyzení nepodnikla žádné kroky.²⁰⁶ V r. 1944 se tyto poměry dále zhoršovaly, takže podle hlášení hospodářské správy pracovního útvaru byly ubikace „už natoľko zaplavené ľudskému zdraviu, telu a pokoju škodlivým rôznym hmyzom, zvlášte ale všami a plošticami, že bol pobyt v týchto ubikaciach už neznesiteľný a mal aj destruktívny vliv na pracovný výkon zaradencov“.²⁰⁷

Zařazenci se stravovali v táborové kuchyni na základě přidělů, určených pro velmi těžce pracující. Jídlo se podávalo třikrát denně jako snídaně, oběd a večeře, mělo být dostatečně výživné a pokud možno nejlačninější. Ve známé už anonymní stížnosti protestovali zařazenci zejména proti jednotvárnosti stravy, neboť dostávali ráno hořkou kávu a 4 dkg chleba, k obědu polévku a zelí se zmrzlými bramborami, večer pak polévku s mrkví.²⁰⁸

Cena jednotlivých potravin stále narůstala, takže v táborové kuchyni se vynakládalo denně na 1 zařazence 10,90 Ks od 18.—31. III. 1943, 10,27 Ks od 1.—21. IV. 1943, 10,23 od 22. IV.—2. VI. 1943, 9,95 Ks od 3. VI.—14. VII. 1943, 11,04 Ks od 15. VII.—24. VIII. 1943, 12,24 Ks od 25. VIII.—6. X. 1943, 12,59 Ks od 7. X.—16. XI. 1943 a 12,34 Ks od 17. XI.—14. XII. 1943.²⁰⁹

Firma proto požádala o zvýšení denního příplatku na stravování na jednoho zařazence z 11 Ks na 12 Ks, což bylo po opakovaných žádostech povoleno 17. února 1944.

Finančním opatřením však nemohly být špatné poměry ve stravování odstraněny, poněvadž v důsledku válečné ekonomiky nedocházelo jen ke zvyšování cen jednotlivých potravin, ale současně se objevovaly i další vážné poruchy v zásobování. Některé potraviny mizely z trhu a náhrada za ně se hledala jen s obtížemi (v červnu r. 1943 např. nebylo vepřové sádlo). Později se tyto defekty rozšířily i na některé základní potraviny. Dne 25. března 1944 telefonovala firma Ing. Lozovský a Štefanec, že neměla pro pracovní útvar žádné brambory, v důsledku čehož nastala „kalamita v zásobování tohto útvaru“.²¹⁰ Nejvyšší úřad pro zásobování zvláštní přiděly neměl a teprve za 5 týdnů získal pro pracovní útvar tuto základní potravinu v rámci všech přidělů z okresu Ilava.

O zdravotních poměrech v pracovním útvaru se zachovaly jenom tor-

zovité zprávy. Číselné vyjádření nemocnosti a úrazovosti zařazenců v nich chybí.

Z nakažlivých chorob byla velitelstvím hlášena nejčastěji onemocnění trachomem. Dne 10. července 1943 se tato choroba objevila v hromadném rozsahu a 11 nemocných zařazenců bylo odesláno do nemocnice v Trenčíně. Krátce nato ministerstvo vnitra rozhodlo, aby se trachomisti ze všech pracovních útvarů koncentrovali od 29. června 1943 v pracovním útvaru v Ilavě, kde se podrobili léčení u útvarového lékaře MUDr. M. Tomášoffa.²¹¹

Z jiných infekcí byla pro pracovní útvar největší hrozbou různá tyfová onemocnění. Dne 20. května 1944 onemocněl na zápal plic romský zařazenec A. Lévy; po jeho převozu do trenčínské nemocnice bylo zjištěno, že měl také skvrnitý tyf. O měsíc později onemocněl touto chorobou další zařazenec, který byl odeslán do nemocnice v Trenčíně a 24. června 1943 tam zemřel. Současně byly mezi nemocnými romskými zařazenci v pracovním útvaru hlášeny případy onemocnění břišním tyfem a úplavicí.²¹² Infekce se naštěstí nerozšířila a v ministerstvu vnitra to s patrným ulehčením komentovali 25. června 1944 následující kancelářskou poznámkou: „Žiadne opatrenie neni treba robiť, nakoľko viac prípadov sa doteraz nevyskytlo.“²¹³

Vedle nemocnosti působila na celkový zdravotní stav v pracovním útvaru i úrazovost zařazenců. Na jaře r. 1944 se zvýšil zvláště počet takových úrazů, které si vyžadovaly okamžitý lékařský zákrok. Poskytování první pomoci bylo však spojeno se značnými těžkostmi, poněvadž pracovní útvar neměl vlastního lékaře a zranění musili být z pracovišť komplikovaným způsobem dopravováni k místnímu lékaři v Dubnici n. Váh. Proto požádalo ministerstvo vnitra o dosazení útvarového lékaře, jímž se stal 14. března 1944 MUDr. R. Wehlhart.²¹⁴

Postavení zařazenců stálo pod vlivem i některých dalších faktorů, vyplývajících z celkového režimu v pracovním útvaru. Vedle vojenskopolicejních metod používaných četnickou expoziturou a osvětové činnosti šířené zvláště v zimních měsících místními veličinami (předseda HSLŠ, velitel Hlinkovy gardy a zejména římsko-katolický farář) bylo specialitou pracovního útvaru donašečství. Ministerstvo vnitra chtělo vědět o všem, co se dalo mezi zařazenci: „Na dosiahnutie tohto cieľa je treba mať dobre organizovanú službu zpravodajskú. Konfidentov z radov zaradencov treba si získať.“²¹⁵ Přednosta 16. oddělení ministerstva vnitra disponoval proto od 15. ledna 1943 k tomuto účelu poměrně vysokou částkou, z níž byli odměňováni jednotliví konfidenti za poskytování požadovaných zpráv.

Svému postavení čelili zařazenci převážně útky. O této formě jejich odporu víme, že se uskutečňovala většinou ve dne a na pracovištích: úseky stavby hydrocentrály v Dubnici n. Váh. byly značně dlouhé, a dozor nad zařazenci byl proto nesnadný. Vltelství zřídilo k omezení úteků trestnou četou, do níž byli zařazováni chycení uprchlíci a ti pak vykonávali nejtěžší práce.²¹⁶ Vedle úteků, které se uplatňovaly po celou dobu trvání pracovního útvaru, máme i dva zajímavé doklady o písemné stížnosti a pobuřování.

Anonymní stížnost, z níž byly už dříve citovány některé údaje o pro-

vozu a o životě v pracovním útvaru, byla adresována 11. ledna 1943 ministerstvu vnitra jménem všech zařazenců. Podrobným šetřením se zjistilo, že ji napsal J. Švach z Pořova. Pisatel byl zařazencem kategorie B a chtěl prý nepravdivým popisem poměrů přimět povolane činitele k rozpuštění pracovního útvaru.²¹⁷

Případ vzpoury byl pak hlášen 1. srpna 1944, kdy R. Ružička podněcoval ostatní zařazence proti četníkům, kteří za jejich peníze „žerú a pijú“. Delikt byl potrestán osmidenním vězením a přemístěním zařazence do pracovního útvaru v Ústí n. Or.²¹⁸

Pracovní útvar v Dubnici n. Váh. jako místo nucené táborové koncentrace tzv. asociálních osob byl v provozu do 15. listopadu 1944, kdy byla přenesena působnost ve věcech policejních na ministerstvo národní obrany a kdy byl s okamžitou platností na místě bývalého pracovního útvaru zřízen zajišťovací tábor pro Cikány.

Léta 1943—1944 představují poslední etapu ve vývoji pracovních útvarů na Slovensku. K dříve vybudovanému pracovnímu útvaru v Dubnici n. Váh. přibýly tehdy pracovní útvary na dalších třech místech, totiž v Ilavě, v Revúci a v Ústí n. Or. Ve srovnání se sezónními pracovními útvary árijských asociálů i s tzv. východoslovenskými pracovními útvary měly mít všechny nově zřizované instituce tohoto typu trvalejší pracovní příležitost a koncentrací převážně Romů se staly jednou z forem rasového řešení jejích otázky.

PRACOVNÍ ÚTVAR V ILAVĚ

Zaměstnavateli pracovního útvaru v Ilavě byly sdružené firmy pro stavbu vodního díla na Váhu Konstruktíva, Ing. Feýrer, Ing. Kruliš a Ing. Dohnányi. Firmy se zabývaly možností požádat o zřízení pracovního útvaru už na sklonku r. 1942, kdy měly připraveno ubytování v dřevěných barácích pro 240 zařazenců. Poněvadž se však v zimních měsících nedaly pozemní práce provozovat, rozhodly se firmy požádat o aktivování pracovního útvaru teprve na jaře příštího roku.²¹⁹

Na začátku r. 1943 obrátily se pak sdružené firmy na ministerstvo vnitra hned se dvěma žádostmi, doporučenými státní stavební správou. V první žádaly o aktivování pracovního útvaru v počtu 500 zařazenců, jichž chtěly převážně použít na stavbě přítokového a odpadního kanálu hydrocentrály v Ilavě. Ve druhé opakované žádosti firmy prosily, aby bylo 1. dubna 1943 posláno do schváleného už pracovního útvaru 125 zařazenců, pro něž byly zajištěny tři ubytovací baráky a jídelna.²²⁰

Ministerstvo vnitra po komisionálním řízení žádosti vyhovělo a dalo nejprve pokyn ministerstvu dopravy a veřejných prací k zahájení stavby ubikací pro další zařazence a pak vydalo hlavnímu velitelství četnictva příkaz ke zřízení četnické expozitury v Ilavě o síle 1 + 1 + 8 = 10 mužů; velitelem četnické expozitury se stal příslušník, který byl na zácviku v pracovním útvaru v Dubnici n. Váh.²²¹

V den otevření pracovního útvaru 1. dubna 1943 podepsali pak zástupci

ústředního úřadu práce ministerstva vnitra se zástupci zaměstnavatelů smlouvu o mzdových a pracovních podmínkách, která vedle obvyklých ustanovení obsahovala i některé zvláštní body, z nichž bylo patrné, že zařazení pracovního útvaru byla nehotová.²²²

Teprve deset dnů po otevření pracovního útvaru mohly sdružené firmy ohlásit ministerstvu vnitra rozšíření tábora o další 3 ubytovací baráky a požádat o přiděl nových zařazenců. Ohrada kolem tábora byla však dokončena až v 1. polovině května a administrativní budova postavena teprve v 1. polovině června.²²³ Díky těmto stavebním úpravám, uskutečňovaným namnoze z materiálu zrušeného pracovního útvaru v Bystrém, bylo možno počet zařazenců postupně zvyšovat.

Tab. 5. Počet zařazenců v pracovním útvaru v Ilavě (duben—prosinec 1943)²²⁴

Datum	Počet zařazenců	Neromů	Romů
15. IV. 1943	210	104	106
1. V. 1943	317	163	154
15. V. 1943	321	170	151
1. VI. 1943	306	159	147
15. VI. 1943	317	167	150
1. VII. 1943	516	281	235
15. VII. 1943	519	281	238
1. VIII. 1943	520	281	239
15. VIII. 1943	545	282	263
1. IX. 1943	554	284	270
15. IX. 1943	493	246	247
1. X. 1943	456	225	231
15. X. 1943	435	210	225
1. XI. 1943	427	208	219
15. XI. 1943	421	203	218
1. XII. 1943	271	132	139
15. XII. 1943	242	115	127

Z uvedené tabulky lze poznat, že romští a neromští zařazenci představovali zhruba vždy polovinu celkového stavu. Přitom neromové byli dodáváni i propouštěni z pracovního útvaru rychleji než Romové.

Přirůstky v celkovém stavu se skládaly z tzv. asociálních osob, které vybraly a evidovaly notářské úřady a četnické stanice. Po odvozech v sídlech jednotlivých okresních úřadů byli zařazenci dopraveni do pracovního útvaru. Tímto způsobem přibýlo v prvních třech měsících do pracovního útvaru více než 300 zařazenců, tj. hlavní masa celkového počtu. Dne 23. června 1943 bylo sem dále hromadně transportováno 160 zařazenců ze zrušeného pracovního útvaru v Bystrém.²²⁵

Kromě těchto dvou základních zdrojů byli do pracovního útvaru dodáváni i zadržení sběhové, a to nejenom ti, kteří uprchli z ilavského útvaru, ale i z likvidovaných pracovních útvarů východoslovenských, pokud měli svá trvalá bydliště v obvodu župy Nitrianské nebo Tatranské.²²⁶

Úbytky v celkovém stavu zařazenců byly legální a nelegální. Legálně opouštěli zařazenci pracovní útvar buď na návrh lékaře, nebo na základě rozhodnutí velitele pracovního útvaru. Lékař navrhoval k propuštění ty zařazence, kteří pro těžkou chorobu nebo pro utrpěný úraz nebyli schopni

pracovat. Za první čtyři měsíce bylo tímto způsobem z pracovního útvaru propuštěno celkem 65 zařazenců. Velitel pracovního útvaru propouštěl vcelku ojediněle zařazence, kteří strávili nejméně tři měsíce v kategorii A; k hromadnějšímu propouštění docházelo však na pokyn velitele pracovního útvaru teprve od 1. října a zvláště od 1. prosince 1943, kdy postupně mívěla pracovní příležitost, kvůli které byl pracovní útvar zřízen.²²⁷

Nelegální formou odchodu zařazenců z pracovního útvaru byly útoky, které se uskutečňovaly ve dne z pracovních úseků a brzy ráno přímo z tábora. Pracovní čety pracovaly totiž po skupinách na úsecích dlouhých až 8 km; délka těchto úseků i okolnost, že každou pracovní četou hlídal nanejvýš jeden četník, poskytovaly k útěkům poměrně mnoho možností. Z tábora prchali zařazenci nejčastěji po budičku, kdy přelezli plot a ukryli se v okolním terénu; oplocení tábora nebylo totiž žádnou překážkou k útěkům. Celkem uprchlo od 1. dubna do 30. července 1943 52 zařazenců, z nichž však bylo 35 dopadeno a dopraveno zpět. Velitel pracovního útvaru ve snaze čelit těmto útěkům sestavil ze všech nespolehlivých zařazenců zvláštní pracovní četou, jejíž příslušníci byli ubytováni odděleně od ostatních a směli vycházet v noci jenom v košilích a za doprovodu velitelů světnic; na pracovním úseku byli pak pod dozorem 2 četníků a 1 dělníka. Díky tomuto opatření neuprchl ze zvláštní pracovní čety sice žádný její příslušník, zato však z ostatního pracovního útvaru uprchlo v první polovině srpna r. 1943 dalších 17 zařazenců.²²⁸

Za vykonanou práci příslušela zařazencům úkolová a jenom výjimečně časová mzda, z níž zbytek po mnoha srážkách se poukazoval prostřednictvím notářských úřadů rodinným příslušníkům zařazenců. Jak prokázala kontrola účetní a hospodářské agendy 6. května 1943, byly však účetní a mzdové deníky založeny u pracovního útvaru jenom provizorně, takže mzdy nebyly rodinám zařazenců stále poukazovány, ačkoliv od výplaty do dne kontroly uplynuly dva týdny.²²⁹ O tom, jak byla prováděna mzdová politika v dalších výplatních obdobích, není zpráv. Zdá se však, že složitá manipulace byla i později příčinou značného zpoždování v poukazování mezd rodinným příslušníkům zařazenců.

Pracovní doba byla oficiálně stanovena v letním období od 6.15 do 18.30 hod. a v zimním období od 7.15 do 16.30 hod. s poledními přestávkami, které v obou obdobích trvaly 1.30 hodin. S ohledem na naléhavost a termínování stavby získal však pracovní útvar z tohoto ustanovení ojedinělou výjimku.

Ministerstvo vnitra celkem dvakrát zamítlo žádost sdružených firem o rozdělení pracovní doby zařazenců na 3 osmihodinové směny a teprve třetí opakovanou žádost kladně vyřídilo, ačkoliv to bylo v rozporu s platnými předpisy a narušovalo to i celkovou organizaci pracovního útvaru. Jisté je tolik, že od 26. června 1943 se na rozdíl od všech ostatních pracovních útvarů pracovalo v ilavském pracovním útvaru ve dvou denních a v jedné noční směně. V noci pracovali jenom nejspolehlivější a nejdisciplinovanější zařazenci, zorganizovaní v samostatných pracovních družstvech a četách a ubytovaní ve zvláštních barácích. Výchovu, cvičení a očistu prováděli tito zařazenci až ve volné době po denním spánku.²³⁰

Ve stravování zařazenců se objevovaly časté nedostatky, způsobované

zejména opožděnými, nízkými a někdy i nedostačujícími přiděly základních potravin. Na opožděně dodávané potraviny si stěžoval velitel pracovního útvaru už 15. května 1943 a upozorňoval na nebezpečí, které mohlo ohrozit plynulost v zásobování. Podle jiného hlášení z 1. července 1943 dodával nejvyšší úřad pro zásobování mouku pro zařazence jen jako pro těžce pracující, tj. 6 kg na osobu měsíčně. Proto chtěli zaměstnavatelé snížit denní přiděl chleba pro zařazence, což ovšem odporovalo smlouvě o mzdových a pracovních podmínkách. Dávka byla přesto 15. srpna 1943 skutečně snížena z 25 dkg na 20 dkg na osobu. Umělé ani jiné tuky nejvyšší úřad pro zásobování vůbec nedodával, takže v prvních pěti měsících existence pracovního útvaru se vařilo jenom z tuků, dodávaných z vlastních zásob stavebních firem, tj. na úkor ostatního dělnictva.²³¹

Výstroj, která byla zařazencům přidělována ze skladu likvidovaných východoslovenských pracovních útvarů v Hanušovcích n. Top., měla různý stupeň zachovalosti. Pracovní boty byly nové, zařazenci je však musili zpočátku obouvat na holou nohu. Proto žádal velitel pracovního útvaru o přiděl onucí s tímto zdůvodněním: „Bosá noha sa v bagančí ľahko odiera a taktiež sa obuv od nôh ničí.“²³² Podle zprávy ze 17. května 1943 dodalo ministerstvo vnitra 150 párů onucí a 500 souprav spodního prádla. Po této dodávce byl pracovní útvar zajištěn pracovní obuví i prádlem, chyběly však pracovní oděvy. Zařazenci byli v průměru jen velmi chatrně oblečeni, a tak blížící se podzim a zima byly očekávány se značnými obavami. Ve svém hlášení z 15. října 1943 velitel pracovního útvaru uváděl, že útvarové zásoby řádného oblečení byly nedostatečné, a bylo by proto třeba doplnit je přidělem pracovních kalhot, kabátů a zimníků.²³³

K ubytování zařazenců sloužily zpočátku 3 a později další 3 dřevěné baráky, jejichž celková kapacita byla zakrátko naplněna a k 1. červenci 1943 překročena. Velitel pracovního útvaru tehdy ve svém hlášení uváděl: „Ďalších zaradencov prípadne sem dodaných nebolo by kde ubytovať, nakoľko všetky baráky sú už tak plné, že ďalšie posteľe nebolo by kde postaviť.“²³⁴ Přesto však byli do pracovního útvaru transportováni v červenci i v srpnu r. 1943 další noví zařazenci, takže dřevěné baráky byly v této době naprosto přeplněny. Za těchto poměrů bylo ubytování značně těsné a zařazenci byli při odpočinku znepokojováni množstvím hmyzu, myši a potkanů.²³⁵

Tab. 6. Nemocnost zařazenců v pracovním útvaru v Ilavě (duben—srpen 1943)²³⁶

Datum	Počet nemocných	
	v domácím ošetření	v nemocnici
15. IV. 1943	1	1
1. V. 1943	1	2
15. V. 1943	6	3
1. VI. 1943	6	5
15. VI. 1943	6	8
1. VII. 1943	6	3
15. VII. 1943	7	13
1. VIII. 1943	5	5
15. VIII. 1943	6	7

Těžké pracovní podmínky, nedostatky ve stravování, ošacení a ubytování a nakonec i celkový tělesný stav zařazenců ovlivnily vývoj zdravotních poměrů v pracovním útvaru.

Lékařskou službu v pracovním útvaru vykonávala původně MUDr. N. Křižanová-Pivková, která prohlížela pacienty jenom v úterý a v pátek, takže v jiné dny musili být nemocní zařazenci dopravováni k prohlídkám do její ordinace v Ilavě. Proto ustanovil ústřední úřad práce ministerstva vnitra v pracovním útvaru zvláštního útvarového lékaře. Stal se jím MUDr. M. Tomaschoff, který byl přidělen k pracovnímu útvaru 17. května 1943 a během měsíce tu vybudoval ošetrovnu, na jejíž oční oddělení byli dokonce posíláni nemocní trachomem ze všech pracovních útvarů.²³⁷

Život zařazenců ztěžovala v ilavských podmínkách i některá zvláštní opatření. Velitel pracovního útvaru nechal např. instruovat všechny přednosty okolních poštovních úřadů, aby dávali četnictvem ověřovat správnost všech telegramů, vyzývajících zařazence k mimořádným návštěvám domovů. Podobně si vymohl i speciální povolení cenzurovat všechny poštovní zásilky, které byly zařazencům odesílány do pracovního útvaru.²³⁸

Pod hrozbou přísných sankcí musili se zařazenci podrobovat všem pracovním a disciplinárním příkazům. Jak ukázalo vyšetřování z prvních měsíců provozu pracovního útvaru, nebylo vzácností ani užívání tělesných trestů. Kompetentní orgány zaujaly k této otázce více než výmluvné stanovisko. Když úředníci státní stavební správy kritizovali u okresního náčelníka četnictvo za to, že trestalo zařazence bitím, podal na jejich postup velitel pracovního útvaru stížnost, v níž mj. uváděl: „Niekedy je potrebné utečeného a znovu dopraveného zaradenca aj telesne potrestať a nakoľko pomocný orgán štátnej stavebnej správy zdržuje sa stále v tábore, musí byť od tohto upustené a nemôže sa tak dosiahnuť potrebnej nápravy.“²³⁹

Ministerstvo vnitra po této stížnosti ihned zakročilo u ústřední stavební správy a nařídilo jí, aby její zaměstnanci přestali zasahovat do provozu pracovního útvaru a nestarali se o věci, po kterých jim prý nic nebylo; velitele pracovního útvaru pak instruovalo těmito slovy: „Ak by z počínania a roztrusovania zpráv o pracovnom útvaru bola zjavná zlomyseľná činnosť sabotážna, nech zariadi veliteľ pracovného útvaru potrebné podľa platných predpisov.“²⁴⁰

Po nasazení značného počtu pracovních sil a po vysokém pracovním vypětí v letních měsících bylo zřejmo, že stavba hydrocentrály v Ilavě bude v hrubých rysech dokončena. Sdruženým firmám bylo jasno, že pro zaměstnání zařazenců v zimním období nebudou v Ilavě žádné pracovní možnosti, a proto požádaly ministerstvo vnitra o zrušení pracovního útvaru k 31. říjnu 1943.²⁴¹

Když se ale ukázalo, že poměrně příznivý podzim umožní využít nejméně 350 zařazenců k dokončení betonážních prací, zrušily sdružené firmy svou výpověď a požádaly ministerstvo vnitra o ponechání pracovního útvaru v provozu i po 1. listopadu 1943. Teprve nástup zimy definitivně ukončil práce v pracovním útvaru a vedl k jeho rozpuštění dnem 21. prosince 1943. Zařazenci pak byli postupně propouštěni nebo transportováni

hromadně do nedaleké Dubnice n. Váh., kde byl podobně jako v Revúci aktivován pracovní útvar i přes zimní období. Vlastní likvidační práce v Ilavě se protáhly na několik měsíců a byly uzavřeny 15. března 1944.²⁴²

Jakmile se začaly práce na stavbě hydrocentrály v Ilavě chylit ke svému závěru, objevily se pokusy otevřít návazné pracovní útvary na některých dalších místech v Pováží.

Sdružení firem Tatra a Tatráska účastinárska stavebná spoločnosť žádaly už počátkem září r. 1943 o zřízení pracovního útvaru v Kostolném a stavební firma Ing. Lozovský a Štefanec v únoru r. 1944 o zřízení pracovního útvaru v Novém Městě n. Váh. Ve druhé z těchto žádostí se přímo uvažovalo o přestěhování ubytovacích baráků z Ilavy i o případné přemístění někdejších ilavských zařazenců. Obou projektovaných pracovních útvarů se mělo použít od března r. 1944 při stavbě kanálů 3 hydrocentrál v úseku Trenčín—Piešťany. Ústřední úřad práce ministerstva vnitra však zřídit pracovní útvary nemohl, neboť neměl již požadovaný počet tzv. asociálních osob. Odkázal proto v prvním případě na přiděl romských dělníků a ve druhém na velmi problematický přiděl řádného dělnictva. Za těchto okolností nebyly pracovní útvary v Kostolném ani v Novém Městě n. Váh. realizovány.

PRACOVNÍ ÚTVAR V REVÚCI

Počátkem r. 1943 požádala stavební firma Ing. Ladislav Hits ministerstvo vnitra o zřízení pracovního útvaru v Revúci pro 150 tzv. asociálních osob, které měly být nasazeny na stavbu jednotlivých železničních úseků Slavošovce—Chyžnianska Voda a zejména Revúca—Tisovec. Firma uváděla, že má zajištěno vše potřebné pro ubytování a že se současně obrací na nejvyšší úřad pro zásobování o přiděl příslušného množství potravin. Opírala se přitom o doporučení ministerstva dopravy a veřejných prací, které sice nevědělo, zda přihlášky normálního dělnictva a stav vlastních úvěrů umožní zřídit i další pracovní útvary v Gemeru, přesto však počítalo s tím, že po likvidaci východoslovenských pracovních útvarů bude možno přemístit tamní zařazence do pracovního útvaru v Revúci.²⁴³

Ministerstvo vnitra takto doporučenému požadavku vyhovělo a po příslušném jednání uzavřelo 1. března 1943 se stavební firmou známou rámcovou smlouvu o pracovních a mzdových poměrech zařazenců v pracovním útvaru v Revúci.

Ministerstvo vnitra se ve smlouvě zavázalo ke zřízení pracovního útvaru, do něhož mělo být dodáno v době od 15. března do 15. dubna 1943 asi 150—200 tzv. asociálních osob. Tito zařazenci musili s výjimkou lékařsky uznaných nemocných vykonávat každý den práce podle známého denního řádu. Výjimečný rozvrh měli pouze zařazenci, ubytovaní v Muránské Dlhé Lúke, kterým začínal budíček už ve 4.00 hod. a v 5.13 hod. byli dopravováni vlakem do Revúce; denně pracovali od 6.30—12.00 hod. a od 13.30 do 18.00 hod., aby se pak kolem 19.00 hod. vrátili znovu do ubikací.

Celkově měla firma připraveno ubytování pro 100—120 zařazenců v dře-

věných barácích v Revúci a pro 80—100 zařazenců ve zděné budově v Muránské Dlhé Lúke. Každý zařazenec měl mít přidělenou postel nebo pryčnu se slavníkem; přikrývky a podhlavníky firma neměla a nedovedla je v dané době obstarat. Obě ubytovací místa byla vybavena záchody a užitkovou vodou. K pravidelnému mytí a občasnému koupání měli zařazení používat vody v místních potocích.

Stravu dostávali zařazení ze společné kuchyně třikrát denně: ráno zpravidla polévku nebo černou kávu, v poledne polévku a jedno jídlo, večer pouze jedno jídlo. Při snídani byla každému zařazení vydána jeho denní dávka chleba.

Pro poměrně nízký stav zařazenců neměl pracovní útvar zvláštního útvarového lékaře a příslušné prohlídky tu vykonával obvodní lékař z Revúce.²⁴⁴

Dnem 10. března 1943 zřídilo hlavní velitelství četnictva v Revúci četnickou expozituru o stavu $1 + 1 + 8 = 10$ mužů. Župní úřad pak vyslal do pracovního útvaru exponovaného úředníka, který jako hospodářský správce obstarával hospodářskou agendu a vyřizování mezd.²⁴⁵ Od 15. března 1943 začaly dodávat jednotlivé okresní úřady Šarišsko-Zemplínské a Pohronské župy do pracovního útvaru první zařazenec.

Tab. 7. Počet zařazenců pracovního útvaru v Revúci (duben 1943—červen 1944)²⁴⁶

Datum	Počet zařazenců	Neromů	Romů
1. IV. 1943	69	44	25
15. IV. 1943	210	97	113
1. V. 1943	212	99	113
15. V. 1943	213	100	113
1. VI. 1943	212	99	113
15. VI. 1943	212	99	113
1. VII. 1943	227	109	118
15. VII. 1943	235	110	125
1. VIII. 1943	253	121	132
15. VIII. 1943	284	132	152
1. IX. 1943	283	130	154
15. IX. 1943	272	131	141
1. X. 1943	236	113	123
15. X. 1943	223	104	119
1. XI. 1943	216	100	116
15. XI. 1943	172	83	89
1. XII. 1943	178	83	95
15. XII. 1943	118	51	67
1. I. 1944	82	34	48
15. I. 1944	64	29	35
1. II. 1944	53	23	30
15. II. 1944	64	27	37
1. III. 1944	76	29	47
15. III. 1944	95	42	53
1. IV. 1944	119	46	73
15. IV. 1944	112	43	69
1. V. 1944	96	42	54
15. V. 1944	93	42	51
1. VI. 1944	100	49	51

Z údajů tabulky lze především poznat strukturu zařazenců, mezi nimiž s výjimkou počátečních dnů převažovali zcela zřetelně Romové. Jestliže bylo úlohou pracovního útvaru koncentrovat tzv. asociální osoby z důvodů mravních, politických a jiných, pak pracovní útvar v Revúci byl institucí, která převládajícím způsobem vyjadřovala protiromskou politiku slovenské vlády. Jejím cílem byl v této době mj. psychický nátlak a zvyšování pocitu bezmocnosti Romů. Dokládá to např. relace četnické stanice v Železníku z 18. března 1943, podle které byli dodáni do revúckého útvaru tři Romové z obce Sirk a to zapůsobilo velmi odstrašivě: „Z hlediska cigánskej otázky sa opatrenia proti Cigánom veľmi dobre osvedčili, pretože dodaním už týchto niekoľkých Cigánov do pracovného útvaru v Revúcej je badať u Cigánov zdržujúcich sa doposiaľ v obvode tunajšej stanice citeľné zlepšenie.“²⁴⁷

Početní stav zařazenců se v červenci až říjnu r. 1943 postupně zvyšoval o muže, transportované do Revúce z pracovních útvarů, které dokončily práce na stavbě železnice Prešov—Strážske. Podnikatel staveb Ing. Rudolf Frič dokonce v té době vůbec usiloval o to, aby byl přestěhován do Chyžňanské Vody nebo do Kopráže celý pracovní útvar z Bystrého. Jednání však nevedlo k žádnému výsledku, a proto byli východoslovenští zařazenci přemístěni do pracovních útvarů v Dubnici n. Váh., v Ilavě a v Revúci. V době od 15.—30. června bylo tak do revúckého útvaru dopraveno celkem 57 zařazenců. S nástupem podzimu začal se však jejich počet poměrně rychle snižovat. Podle pokynů ministerstva vnitra měli být propouštěni zejména takoví zařazenci, kteří dosahovali poměrně dobrých pracovních výsledků a bezvadně se chovali.²⁴⁸

Když pak ministerstvo dopravy a veřejných prací odmítlo hradit zařazencům 10 Ks denně za ty dny, ve kterých se nedalo pro nepříznivé počasí pracovat, obrátila se stavební firma na ministerstvo vnitra s požadavkem, aby všichni zbývající zařazenci dostali na zimní měsíce dovolenky a vrátili se do pracovního útvaru znovu teprve až na jaře r. 1944. Zamýšlené rozpuštění a znovuzřízení pracovního útvaru se však neuskutečnilo. Vláda totiž měla zvláštní zájem na tom, aby pracovní útvar v Revúci zůstal na přelomu let 1943—1944 v provozu podobně jako pracovní útvary v Dubnici n. Váh. a v Ústí n. Or.²⁴⁹

Po propuštění práceneschopných a „převychovaných“ zařazenců byl jejich počet v zimních měsících značně zredukován a opět zvyšován teprve až s příchodem jara a léta.

Zatím co o struktuře a o celkovém početním stavu zařazenců existují přesné číselné údaje, pak informace o práci a životě zařazenců zůstávají značně neúplné, neboť vycházejí z výsledků více méně ojedinělých administrativně hospodářských prohlídek.

Stavební firma nasazovala zařazence na těžké pozemní práce na stavbě prvního úseku železnice Revúca—Tisovec. Dozorci i stavitel se zařazenci špatně zacházeli a nutili je k vysoké výkonnosti za každých okolností „až do úplného vyčerpání síl“. Z úsilí po intenzifikaci práce se také firma všemožně bránila propouštění zařazenců na jaře a v létě, neboť jí tak odcházely zapracované pracovní síly, za něž se jen těžko hledala náhrada: „Súkromná firma, ako podnik zárobkový, v prvom rade musí hľadať na

to, aby na stavbe zamestnané robotníctvo pre podnik prinieslo svoj ošoh (bez ohľadu na to, či je to zaradenec z pracovného útvaru, alebo slobodný robotník) a nie aby firma z dôsledku ich podvýkonu efektívne doplácala.“²⁵⁰

Výdělky zařazenců byly však přitom v některých případech tak nízké, že z nich nebylo možno srazit ani stravovací a ubytovací příspěvek (10 Ks + 1 Ks denně). Z mezd se totiž srážely ve prospěch firmy srážky na stravu a ubytování, dále také na sociální pojištění a za používání náradí, ve prospěch pracovního útvaru se pak srážela zvláštní srážka na provoz útvaru. Z takto okleštěné mzdy dostával zařazenec na nákup drobných potřeb kapesné a zbytek mzdy byl pak poukazován prostřednictvím notářského úřadu rodinným příslušníkům zařazence. Nejasnosti, které při takovéto manipulaci vznikaly, zvyšovala i skutečnost, že firma zařazencům neoznamovala výši jejich výdělků. Proto po výplatním období v květnu r. 1943 začali zařazenci po právu reptat, že mají kdejaké srážky a dělají nakonec zadarmo.²⁵¹

Údaje o stravování v pracovním útvaru nejsou k dispozici. Víme jen o nespokojenosti zařazenců s provozem v útvarové kuchyni, která prý nevyvažovala všechny potraviny, dodávané nejvyšším úřadem pro zásobování. V hlášení velitelství pracovního útvaru se pak objevovaly především stížnosti na malé dávky potravin, které byly zvýšeny u chleba teprve v červnu r. 1943 na 0,5 kg na jednoho zařazence.

Zařazenci v počtu 80—100 osob byli ubytováni ve dvou barácích, postavených z nehoblovaných trámů a stěn, pobitých prkny a vyplněných struskou. Dalších 100 zařazenců bydlilo v domě na Štefánikově ul., který původně patřil židovskému majiteli. Všechny ubikace byly zamořeny štěnicemi a blechami, které se nepodařilo nikdy vyhubit. Velitelství pracovního útvaru sice dalo místnosti občas vybělit a vyměnit slámu v slamnicích, tato opatření však k odstranění hmyzu nestačila. Navíc byl v ubikacích nedostatek vody a v žádné nebyla pořádná umývárna. Přímou za jedním z ubytovacích dřevěných baráků byly pak jámy pro odpadky a smetiště, což zdravotní poměry jen dále zhoršovalo.²⁵²

V celém pracovním útvaru bylo málo postelí, takže někteří zařazenci musili spát po dvou. Většina postelí byla bez podhlavníků a 60—80 zařazencům nebyly dokonce přiděleny ani přikrývky. Zásoby pracovního šatstva a obuvi byly v takovém stavu, že je zařazenci za stanovené ceny odmítali kupovat. V červnu r. 1943 bylo 10 zařazenců vůbec bez obuvi a jejich počet vzrostl v červenci na 20 a v srpnu na 50 osob. Nedostatek obuvi byl od této doby průvodním zjevem, poněvadž velitelství přidělovalo boty pouze těm zařazencům, kteří měli odpracováno v pracovním útvaru nejméně 14 dnů. Ministerstvo vnitra k tomu pouze rezignovaně konstatovalo, že okresní úřady i četnické stanice byly mnohokrát upozorněny, aby neodváděly bosé asociály: poněvadž prý bylo zbytečné toto upozornění znovu a znovu opakovat, měli noví zařazenci dostávat alespoň nejhorší výstrojní součástky.²⁵³

Nebylo proto divu, že za takových poměrů měl pracovní útvar v Revúci největší procento sběhů ze všech pracovních útvarů, které tehdy byly v provozu. Velitelství hledalo tyto příčiny jednou v neohrazených dřevě-

ných barácích a v pracovním úseku, který byl dlouhý 7 km a nacházel se v zalesněném terénu, po druhé zase v okolnosti, že žádný zařazenec nevěděl, na jak dlouho byl vlastně v pracovním útvaru internován. Ministerstvo vnitra však takové vysvětlení neakceptovalo a doplnilo je kancelářskou poznámkou, podle které je jasno, že zařazenci prchali z pracovního útvaru v důsledku nedobrého ubytování a nepořádků ve stravování.²⁵⁴

Pokud se neodstranily tyto hlavní příčiny, mijela se všechna protioopatření očekávaným účinkem: 11. července 1943 nebyly uděleny žádné vzdálenky, a přesto toho dne uprchlo 10 zařazenců. Podobně se v r. 1944 sice striktně dodržovalo jiné nařízení, podle kterého zařazenci odevzdávali po večerce velitelům světlic obuv a šatstvo a dostávali je až po budíčku; přes toto opatření se však uskutečnilo za dobu od 1. ledna do 1. června 1944 celkem 159 útěků, což bylo v průměru více než 30 útěků za měsíc.²⁵⁵

Tečku za tímto neblahým vývojem udělala teprve likvidace pracovního útvaru. Už na jaře r. 1944 měl velitel podle zvláštních instrukcí ministerstva vnitra nenápadně upozornit neromské zařazence, aby se slušně chovali a mohli tak být po čase propuštěni domů. Z těchto zařazenců se měl dále zajistit i dozor nad skupinami Romů, čímž by se prý zabránilo jejich hromadným útěkům. Z romských zařazenců mohli být v této době propuštěni jen nejdisciplinovanější živitelé rodin.²⁵⁶

Dva měsíce po této ministerské instrukci následoval pak příkaz stavební správy slovenských železnic v Brezně, podle kterého měla firma Ing. Ladislav Hits s okamžitou platností omezit na nejnižší možnou míru stavební práce na svém stavebním úseku. Bezprostředně poté byl pracovní útvar 10. června 1944 zlikvidován. Část zařazenců byla propuštěna na svobodu (77), část byla transportována do pracovního útvaru v Dubnici n. Váh. (28) a největší část útvaru uprchla a nebyla dopadena (112).

PRACOVNÍ ÚTVAR V ÚSTÍ NAD ORAVOU

O vybudování pracovního útvaru v Ústí n. Or. se jednalo už v létě r. 1942, kdy firma Ing. A. Bugan—Ing. P. Danišovič potřebovala pro stavbu oravské přehrady asi 400 zařazenců.²⁵⁷ Poněvadž se nepodařilo zajistit pro tyto pracovní síly náležité ubytování, zůstal požadavek nevyřízen.

Jednání bylo obnoveno později a vedlo 7. září 1943 k otevření zvláštního pracovního útvaru pro ukrajinské utečence. Instituce byla zřízena podle stejných zásad jako pracovní útvary pro tzv. asociální osoby a provozovala činnost podle organizačního řádu těchto pracovních útvarů; rozdíl spočíval v tom, že do tohoto zvláštního pracovního útvaru byli eskortováni Ukrajinci z řad civilního obyvatelstva, kteří si odpykali vězení pro ilegální překročení hranic. Zpočátku sem byli ukrajínští utečenci zařazováni bez rozdílu věku a pohlaví, 31. prosince 1943 bylo však dodávání žen do Ústí n. Or. zakázáno.²⁵⁸

Zvláštní pracovní útvar pro ukrajinské utečence nesplnil původní předpoklady, poněvadž jeho stav se pohyboval okolo 70—80 osob. Neutuchající

poptávce stavebních firem po pracovních silách se snažilo ministerstvo vnitra vyhovět tím, že chtělo tento pracovní útvar doplňovat z řad tzv. asociálních osob. Stavební firma o tyto zařazenec však neměla zájem, neboť se obávala jejich slabého prý výkonu.²⁵⁹ Nedostatkem pracovních sil čelila raději tím, že na stavenišťe dovážela dělníky z okolních obcí Hor. Oravy. Toto nouzové opatření však brzy přestávalo vyhovovat: mnoho dělníků zůstávalo raději doma při vlastním hospodářství a snaha firmy narážela i na stále častější dopravní potíže (pramenily hlavně z nedostatku nákladních aut a zejména pohonných hmot).

Za těchto okolností nebylo jiného východiska, než požádat ministerstvo vnitra 28. ledna 1944 o zřízení pracovního útvaru tzv. asociálních osob, pro které byl v Ústí n. Or. barákový tábor o kapacitě 250 lůžek. V žádosti se uvádělo, že oravská přehrada měla mimořádný význam, neboť se budovala v rámci soustavné elektrizace státu a byla zařazena i do kategorie vojensky důležitých staveb.²⁶⁰

Žádost byla několikrát naléhavě opakována zvláště potom, kdy na pokyn německého policejního atašé byli ukrajinští utečenci 18. února 1944 odtransportováni do říše a jejich pracovní útvar tím byl zrušen.²⁶¹

Ministerstvo vnitra nebylo původně pro zřízení pracovního útvaru tzv. asociálních osob a odkazovalo stavební firmu na svůj ústřední úřad práce, který měl na stavbu uvolnit potřebný počet normálního dělnictva.²⁶² Teprve zahájení betonářských prací na stavbě přehradní zdi, které si vyžadovaly zvýšeného počtu dělnictva, vedlo odpovědná místa k úvahám zříditi požadovaný pracovní útvar počátkem května r. 1944. Stavební firma zaslala ministerstvu vnitra novou žádost, v níž prosila, aby byl pracovní útvar rekrutován ze svobodných nebo alespoň bezdětných Romů. V případě povolení třísměnného provozu a za plného pracovního tempa mohl se prý jejich počet postupně zvýšit na 100 až 150 osob.²⁶³

Po zrušení pracovního útvaru v Revúci 10. června 1944 přesunula se tamní četnická expozitura (1 + 1 + 6 = 8 mužů) do Ústí n. Or., kde byl s platností od 15. června 1944 otevřen nový pracovní útvar.²⁶⁴ Nacházel se v barákovém ležení, ohrazeném dřevěným plotem s ostnatým drátem. K ubikacím s administrativní budovou patřila kuchyň s jídelnou, skladiště, umývárna a záchody.

Do zřízeného pracovního útvaru bylo dodáno 82 zařazenců, kteří byli kromě dvou osob zdraví a schopní těžké práce. S výjimkou krejčích a obuvníků v táborové správce byli všichni zařazení Romové a stavební firma si i do budoucna vymíňovala, aby jí nebyli dodáváni neromští zařazení. Mohlo se prý stát, že „tito Řudia mohli by nám Cigáňov do práce znechutit a případne rozoštvat.“²⁶⁵

Počet zařazených Romů se zvýšil k 3. srpnu na 99 osob a k 16. srpnu na 127 osob.²⁶⁶ Zařazení pracovali 11 hodin denně a stavební firma byla s jejich prací spokojena, neboť žádala o jejich další přidělování. Ministerstvo vnitra k tomu vykonalo přípravné kroky, nemohlo však zaručit kladný výsledek. Odvody tzv. asociálních osob byly už vykonány ve všech okresech a Romové, pokud zůstali neodvedeni, měli řádné zaměstnání.²⁶⁷

Ústecký pracovní útvar byl zrušen k 31. prosinci 1944 s tím, že neromští zařazení byli propuštěni na svobodu, zatím co Romové byli přemístěni

do Dubnice n. Váh. Stal se poslední institucí toho druhu, neboť ke koncentraci romských zařazenců měly nadále sloužit zajišťovací tábory pro Cikány, které už nezřizovalo ministerstvo vnitra, ale ministerstvo národní obrany.

Pracovní útvary v Ilavě, Revúci a v Ústí n. Or. soustřeďovaly asociály, mezi nimiž získávali stále výraznější převahu Romové. Zaměstnavatelé nasazovali zařazence na nejtěžší práce, kde využívali do krajnosti jejich sil a schopností. Zdá se, že právě k tomuto úseku nucené táborové koncentrace se vztahuje smutek a žal epických písní slovenských Romů, vzniklých v první polovině čtyřicátých let.

Diskriminace a perzekuce Romů v letech 1942–1944

Když nastal po stalingradské bitvě a po pádu italského fašismu zásadní zvrat ve vývoji druhé světové války, odrazilo se to i ve vývoji slovenského státu a jeho režimu a systému. Místo razantně prosazovaných principů nacionálního socialismu začala se uplatňovat vědomá snaha o odpolitizování veřejného života. Propaganda vyzývala občany, aby se nestarali o velkou politiku, nýbrž aby byli zcela poslušni a důvěřovali státnímu a stranickému vedení, věnovali se každodenním záležitostem a poctivě pracovali v zájmu národa a zachování jeho státu. V této souvislosti začalo docházet ministerstvu vnitra stejně jako jednotlivým úřadům veřejné správy stále více přípisů, které si oprávněně i smyšleně stěžovaly na vzrůstající počet Romů a na parazitní způsob jejich života. Přípisy obsahovaly důsledné návrhy na omezení pohybu Romů a na jejich vypovídání z obcí, na zařazování dospělého romského obyvatelstva na nucené práce, na vystěhování všech Romů ze slovenského území ap. Vláda na tyto stížnosti, podávané mnohdy prostřednictvím generálního sekretariátu HSES, odpovídala dosti neurčitě s odkazem, že nekompromisnímu řešení romské otázky bránily zatím hospodářské těžkosti, zejména nedostatek financí. Stěžovatelé však byli ujištěni, že k „vyriešení veci prikróčí sa v budúcom roku (tj. v r. 1943 — pozn. aut.) po zodpovednej príprave“.²⁶⁹

Je pozoruhodné, že tato příprava probíhala v době, kdy chystal nacismus v říši a v ostatních okupovaných zemích v Evropě likvidaci romského obyvatelstva. Cíle této politiky byly Iuďáckému režimu dobře známy, neboť už 30. listopadu 1942 obdržela kriminální úředna v Bratislavě vórum, podle něhož ředitel říšského kriminálního úřadu řešil romskou otázku, a „preto že by mu bolo milé, keby zástupci Slovenska ho navštívili v Berlíne, kde by im podal potrebné rady a pokyny“.²⁷⁰

O tom, zda k této návštěvě došlo, nevíme, poněvadž o tom chybí potřebná dokumentace. Faktem však zůstává, že příprava k řešení otázky slovenských Romů zůstávala i nadále otevřenou záležitostí. Jediným jejím výsledkem byla osnova vládního návrhu zákona o tzv. asociálních osobách, v jehož rámci se z nedostatku jiných opatření pojednávalo také o Romech.

Podle navrhovaného zákona bylo možno za asociála mj. vyhlásit bez ohledu na pohlaví každou osobu starší 18 let, „ktorá je cigánskej rasy

a svojím spôsobom života — i keď je usadená — je na obťaž svôjho občianskeho prostredia“.²⁷¹ Asociály, jejichž pojem nebyl do této doby přesně vymezen, bylo nutno přikazovat do pracovních útvarů. Pokud šlo o Romy, bylo možno na rozdíl od dosavadních zákonných předpisů použít nově navrhovaného zákona proti romskému obyvatelstvu jako celku a nikoliv jenom proti části této etnické skupiny, jako tomu bylo až dosud.

Osnova vládního návrhu zákona o asociálních osobách prošla sice formálním připomínkovým řízením, její projednávání u legislativního sboru předsednictva vlády však bylo příliš zdlouhavé, takže ji stihl podobný osud, jako kdysi připravovanou osnovu vládního návrhu zákona o potulných Romech a tulácích.

Za těchto okolností se stala východiskem dalšího postupu proti slovenským Romům vyhláška ministerstva vnitra ze dne 21. července 1943, v níž se znovu důrazně přikazovalo odstranit romská obydlí od frekventovaných cest a všemožně Romům zabránit, aby se potulovali, vyhýbali práci a živilí nelegálními způsoby obživy. Současně ministerstvo vnitra ve vyhlášce předesílalo, že bude v brzké době otevřen koncentrační tábor pro Romy, a proto si vyžádalo předložit seznamy všech osob, které bylo třeba v tomto táboře internovat.²⁷²

V souladu s příkazy této vyhlášky respektovaly úřady především stížnosti jednotlivých obcí na způsob života Romů a zavazovaly obecní představenstva ke zřizování zvláštních osad. V romských osadách, které se budovaly na odlehlých místech, byli násilně umísťováni všichni Romové, jejichž obydlí se do té doby nacházela v blízkosti státních a vicinálních cest. Pozemky, potřebné pro zřizování těchto izolovaných osad, opatrovaly si obce vyvlastňováním, nájmem nebo koupí.²⁷³

Tam, kde žilo méně Romů, realizovalo se toto nařízení snadněji než v obcích s početnou romskou populací. Např. v okrese Dobšiná to vyplývá z červencových hlášení jednotlivých četnických stanic r. 1944, podle nichž bylo provedeno přestěhování Romů z původních míst v obcích Rožňavské Bystré, Honce a Rozložná na nová vykázaná místa, kdežto v obcích Štítník, Ochťiná, Gočaltovo, Petrovo, Betliar a Veľ. Poloma, v nichž byla romská obydlí koncentrována na způsob táborů, nenastaly v této záležitosti vůbec žádné změny. Samotné okresní město mělo vypracovaný situační plán na přestěhování svých Romů do lokality zv. Hottergründel. Tam měla být zřízena romská osada s 30 domky pro více než 200 obyvatel. Městský úřad však podal proti tomuto záměru odvolání s následujícími námitkami: „Presťahovanie cigánskej kolónie v Dobšinej, tj. vyše 200 cigánskych osôb, vyžaduje podľa približného rozhodnutia najmenej Ks 500 000 nákladu, ktorým mesto Dobšiná nedisponuje a na tento účel tohto času nemá vôbec žiadneho rozpočtového zaokrytia. Nariadené opatrenie časovo nemožno vykonať, tj. do 30 dní, vzhľadom na veľký rozsah práce, pre nedostatok stavebného materiálu, pracovných sil a vzhľadom na jesenný čas, keďže hrozí to nebezpečenstvo, že v prípade vyskytnutia sa nejakej prekážky zostanú Cigáni cez zimu bez prístrešia.“²⁷⁴

Podobně také v jiných obecních rozpočtech scházely položky k hrazení

těchto nečekaných výdajů, a obce se proto spokojovaly s nejrůznějšími provizorii.

V obci Vysoká pri Morave byli Romové koncentrováni v blízkosti železniční tratě. Poněvadž na jejich přestěhování nebylo peněz, rozhodla se obec ohradit romské domky alespoň vysokým plotem. V některých případech mohly obce vyhovět nařízení ve spolupráci s podniky, které zaměstnávaly romské dělníky. Romové z obce Hubová pracovali trvale u železniční správy v kamenolomu Skladaná skala. Pro nedostatek pracovních sil měl podnik zájem na jejich pokračujícím zaměstnání, a proto poskytl romským rodinám na vlastním pozemku obytný barák. Romové pak odstranili své staré domky a přestěhovali se na vlastní náklady do baráku železniční správy s prohlášením, že budou v kamenolomu i nadále pracovat.²⁷⁵

Kde ovšem scházely podmínky k takovým provizorním opatřením, tam celá akce ustrnula a bylo třeba nalézt různá východiska. Okresní úřad v Banské Bystrici např. upozorňoval na některé nejasnosti v ministeruském výnosu a navrhoval, aby bylo stěhování romského obyvatelstva z obcí řešeno komplexněji. Zejména se mělo pamatovat na okolnost, že většina obcí nebyla s to přestěhovat Romy s komunálními náklady a poskytnout jim náhradní obydlí. Okresní úřad v Kežmarku ve svém návrhu naopak naznačoval výhody izolovaného soustředění romského obyvatelstva, pro které měl stát poskytnout pozemky v blízkosti lesů. Romové, jejichž přepravu by zajišťovaly příslušné obce jejich dosavadního pobytu, by si prý v lesích sami vytěžili dříví a postavili vlastními silami nové koliby.²⁷⁶

Ministerstvo vnitra na podobné návrhy reagovalo 19. července 1944 oběžníkem, jímž vysvětlovalo, že stát nelze zavazovat k hrazení podobných výdajů a že tu přicházela v úvahu spíše povinná sociální péče obcí nebo podobná podpůrná funkce žup. Oběžník trval na tom, že obecní představenstva musí Romům nařídít, aby zbourali a odklidili své domky a vystěhovali se na nově přikázaná místa svého pobytu.²⁷⁷

V souladu s nařízením ministerstva vnitra vydávaly městské úřady vyhlášky, zakazující nebo omezující volný pohyb romské populace. V Prešově například nesměli Romové vůbec vstupovat do města, ve Veľ. Šariši jenom mezi dvanáctou a čtrnáctou hodinou. Kdo taková nařízení porušil a byl přitom přistižen, toho zbavovali vlasů (ženám oholili půlku hlavy, mužům vyholovali na hlavě kříž), při opětovém přistižení odesílali muže do pracovních útvarů a ženám oholili hlavy úplně. Přesto se však v některých městech nedodržování zákazů opakovalo, což naznačuje např. přípis okresního úřadu v Dobšíně ze dne 19. května 1944 s následující pohružkou: „Vyhláškou tunajšieho úradu zo dňa 25. VI. 1943 číslo a. k. zakázal som zdržovať sa Cigánom v uliciach mesta Dobšinej. Keďže tento môj zákaz nebol dodržovaný a mestská polícia neučinila vo veci zodpovednú nápravu, mojím prípisom zo dňa 4. II. 1944 č. D-5928/1-1943 opätovne som upozornil, že zákaz je v platnosti a tento má byť dôsledne dodržovaný. Napriek tomuto všetkému osobne pozorujem, že ulice mesta Dobšinej, tak vo všedné ako i v sviatočné dni sú zaplavované Cigánmi bez toho, aby si toho mestská polícia všimla a učinila nápravu. V dôsledku toho posledný

raz pripomínam platnosť zákazu príkazom, aby p. męšťanosta dôrazne upozornil na povinnosti mestskú políciu, lebo keď ešte raz zistím, že polícia svoje povinnosti nebude konať, vyvodím z toho dôsledky.“²⁷⁸

Podobnē pries niekoľikeré zákazy vlastnili nēkterí Romové stále kočovné vozy a tažná zvierata a zvláštē v okresech Topoľčany, Zlaté Moravce, Nitra, Hlohovec a Modra kočovali, často pod záminkou sběru starého železa a textilných odpadkų. Proto vydalo ministerstvo vnitra po dohode s ministerstvom hospodárstvi 7. října 1944 zvláštni oběžník, jímž zrušilo všechny dosavadní legitimace opravňující ke sběru odpadových surovin. Se souhlasem okresních úradů mohla vydávat nové legitimace společnost Suroviny, slovenská úč. spol. pre obchod a zušľachťovanie odpadkov a to pouze těm osobám, které by sběru nezneužívaly k páchnání trestné činnosti.²⁷⁹

Jiné opatření, které mělo zabránit volnému pobytu romského obyvatelstva, bylo omezování jeho cestování. Když se počátkem r. 1944 vyskytl v Šarišsko-Zemplínské župě skvrnitý tyfus, zakázalo ministerstvo vnitra cestovat vlaky, autobusy a jinými dopravními prostředky všem Romům, pokud neměli lékařsky potvrzeno, že nebyli podezřelí z přenosu této choroby. Zákaz trval do konce ledna r. 1944 a vztahoval se na celou Šarišsko-Zemplínskou Župu a ze župy Tatranské na okresy Poprad, Stará Ľubovňa, Spišská Stará Ves, Kežmarok, Gelnica a Levoča. V dubnu r. 1944 byl tento zákaz obnoven a platil pro celé slovenské území. Oba zákazy se pak staly ministerstvu vnitra podnětem k vydání oběžníku ze dne 13. června 1944, podle kterého byly okresní úřady povinny oznámit výskyt skvrnitého tyfu všem lékařům, ale také železničním a četnickým stanicím. Romové, kteří by chtěli použít při cestování železnice, musili mít k tomu povolení příslušného okresního úřadu a vyjádření lékaře.²⁸⁰

Ani tyto zákazy však ministerstvu vnitra nestačily, a proto zvláštním oběžníkem ze dne 20. července 1944 mj. nařídilo: odebrat Romům jakékoliv legitimace ke sběru odpadků, pokud by snad bylo důvodné podezření, že jejich držitelé jimi pouze zakrývají jinou činnost; provést přísnou revizi všech povolení ke sběru surovin, která vydaly okresní a státní policejní úřady a odebrat tato povolení všem nespolehlivým osobám; zatknout Romy, kteří se potulovali a žebrali; zorganizovat razie na romské obyvatelstvo ve větších oblastech státního území nebo najednou v celém státě, aby byl jakýkoliv únik znemožněn. Oběžník zakončovala razná připomínka, že v době branné pohotovosti státu musí každý úřední činitel zakročít vždy při porušování právních předpisů: „Napokon upozorňujem, že ak v budúcnosti zistím, že Cigáni sa ešte vždy potulujú, ilegálne držia vozidlá, fažné zvieratá, psov, rešpektíve že moje nariadenia sa náležite nevykonávajú, dám vyšetriť každý prípad zvlášť a prísne zakročím proti zodpovedným úradným orgánom.“²⁸¹

Jistě i pod dojmem této pohružky zorganizovala okresní četnická velitelství v prvním srpnovém týdnu r. 1944 rozsáhlé razie, při nichž byli zadrženi všichni Romové, kteří se vykazovali legitimacemi pro sběr surovin. Romské rodiny byly pak podle domovských listů dopravovány do obcí své domovské příslušnosti.

Tímto způsobem bylo např. do obce Popudiny dopraveno asi 200 osob, které dala četnická stanice v Holíči ostříhat a obecní představenstvo pro-

dalo ve veřejné dražbě jejich koně. Práceschopní muži byli odvedeni a ihned transportováni do pracovního útvaru v Ústí n. Or., zatím co ostatní členové zajištěných romských rodin se postupně rozešli na různá místa jihozápadního Slovenska. Náčelník okresního úřadu ve Skalici v přípise k této věci konstatoval, že razími proti Romům nemohla být ovšem jejich otázka definitivně řešena.²⁸²

Tento názor okresního náčelníka nezůstával osamocen. Zkušenosti, které získalo ministerstvo vnitra z diskriminačního postupu proti Romům v letech 1943—1944, dávaly totiž znovu na přetřes konečné řešení romského problému. Dne 30. ledna 1944 konala se dokonce ministerská porada o otázce slovenských Romů a župan Šarišsko-Zemplínské župy A. Dudáš byl pověřen vypracováním návrhu na její řešení.

Návrh, který byl přednesen na schůzi župního výboru HSLŠ v Prešově 5. června 1944, pokládal Romy za asociální živel, který prý nebyl slovenské národní pospolitosti tak nebezpečný, jako Židé. Proto zatím stačilo přesně definovat pojem Cikána, provést evidenci všeho romského obyvatelstva, zakázat mu stěhování a omezit jeho volný pohyb, zavést cikánské legitimace a zintenzivnit policejní dozor nad Romy. Teprve pak prý se dalo přistoupit k nekompromisnímu a radikálnímu řešení otázky, jehož budoucí průběh nastiňovala tato slova: „Všetok cigánsky živel, usadený na území slovenského štátu, načim skoncentrovať v jednej jedinej cigánskej kolónii, zorganizovanej a zriadenej tak, aby jej existencia spočívala výlučne na vlastných silách svojho obyvateľstva.“²⁸³

A. Dudáš jako představitel župy se zvlášt vysokým počtem romského obyvatelstva nezůstal v této době se svým návrhem ojedinelý. Podobné návrhy si vyžádalo ministerstvo vnitra i od jiných institucí a činitelů. Z nich se zachoval zvlášt podrobný návrh velitele četnického školství.

Tento návrh, odeslaný ministerstvu vnitra 10. května 1944, podával nejdříve rozbor všech zákonných norem o romské otázce a upozornil na jejich neúčinnost. Z toho vyplývalo, že bylo třeba sáhnout k radikálnějším prostředkům, jejichž výčet se až obdivuhodně shodoval s návrhem šarišsko-zemplínského župana: nejprve bylo prý nutno přesně vymezit terminologii, pak bylo třeba vykonat evidenční soupis všeho romského obyvatelstva a nakonec zřídit pro Romy zajišťovací tábory. Do těchto táborů by se zařazovaly nejenom práceschopné osoby starší 15 let, ale i jejich rodinní příslušníci. Z výtěžku jejich práce se pak měly hradit všechny výdaje na táborový provoz.²⁸⁴

K souhrnnému zpracování těchto návrhů nezbývalo ministerstvu vnitra příliš mnoho času, přesto se však pokusilo o jejich realizaci alespoň v jediném případě, jímž byl zajišťovací tábor pro Cikány v Dubnici n. Váh.

Zajišťovací tábor pro Cikány v Dubnici nad Váhom

Zajišťovací tábor pro Cikány v Dubnici n. Váh. navazoval na dřívější existenci tamního pracovního útvaru. V případě zajišťovacího tábora jsme zatím podrobně informováni o jeho vzniku, kdežto o vlastním provozu

této instituce a zejména pak o životě vězňů máme jenom útržky vědomostí.

Z příkazu místního německého vojenského velitelství rozeslal župní úřad v Trenčíně 29. září 1944 všem okresním úřadům Trenčínské župy a státně policejnímu úřadu v Žilině oběžník, který nařizoval dodat okamžitě do pracovního útvaru v Dubnici n. Váh. všechny Romy, tedy i ty, kteří byli v pracovním poměru. Zařazenci měli být začleněni na práce, vykonávané v důležitém státním a veřejném zájmu. Na základě tohoto nařízení byli do pracovního útvaru eskortováni Romové z obvodů 7 okresních úřadů. Župní úřad znal počet těchto osob pouze z obvodů okresního úřadu Čadca (17), Považská Bystrica (11), Púchov (46) a Trenčín (27), zatím co z obvodů okresního úřadu Ilava, Kysucké Nové Mesto a Piešťany bylo ohlášeno pouze provedení akce.²⁸⁵ I tak však možno tvrdit, že počet romských zařazenců v pracovním útvaru narůstal v prvních říjnových dnech r. 1944 tak enormním způsobem, že kapacita barákového tábora byla rychle naplněna.

Proto jednal velitel pracovního útvaru 10. října 1944 s županem a podle jejich vzájemné domluvy bylo další soustřeďování Romů zastaveno: v pracovním útvaru nebyly pro nové zařazence ani pracovní, ani ubytovací možnosti.

V obvodu okresního úřadu v Žilině bylo např. podchyceno celkem 38 Romů, z nichž bylo 13 práceneschopných a zbývající v počtu 25 osob byli všichni řádně zaměstnáni a 20 jich dokonce nebylo nikdy trestáno. Na žilinské Romy se tedy nevztahovalo žádné ustanovení § 5 o organizačním řádu pracovních útvarů, v nichž byly formulovány důvody pro zařazování tzv. asocíálních osob do pracovních útvarů. Přesto však měli být všichni práce schopní žilínští Romové 11. října 1944 odesláni do Dubnice n. Váh. Velitelství tamního pracovního útvaru je ale nemohlo přijmout, a proto byli dáni k dispozici pracovnímu úřadu v Žilině, který je nasadil na opevňovací práce v okolí města.²⁸⁶

Podobně bylo odvoláno i eskortování Romů do Dubnice n. Váh. z obvodů okresních úřadů Myjava, Nové Mesto n. Váh. a Veľ. Bytča.

Nucenou táborovou koncentrací romských mužů Trenčínské župy z počátku října r. 1944 možno pokládat za součást příprav k přeměně dubnického pracovního útvaru v zajišťovací tábor pro Cikány. Pro tento předpoklad mluví jednak iniciativa německých bezpečnostních orgánů v celé akci (zejména Einsatzkommando 13, které mělo sídlo v Trenčíně a tzv. Stürzpunktu i v dubnické škodovce), jednak rasová motivace vztahující se na všechny Romy bez ohledu na to, zda u nich byly podmínky pro uložení pracovní povinnosti či nikoliv.

Jakmile stavební firma Ing. Lozovský a Štefanec oznámila, že pominula pracovní příležitost, pro kterou byl zřízen pracovní útvar v Dubnici n. Váh., vydalo ministerstvo národní obrany rozkaz o zrušení této instituce a současně zvláštním nařízením z 2. listopadu 1944 zřídilo zajišťovací tábor pro Cikány v Dubnici n. Váh.²⁸⁷ Táboru byly vyhrazeny stejné barákové ubikace, v nichž se do této doby nacházel pracovní útvar, a měly se v něm zajišťovat osoby romské rasy bez ohledu na věk a pohlaví.

Téhož dne, kdy došlo ke zrušení pracovního útvaru a zřízení zajišťo-

vacího tábora, ministerstvo národní obrany nařídilo, aby velitelství pracovního útvaru začalo postupně propouštět zařazence a pokračovalo v této akci tak, aby k 15. listopadu 1944 neměl bývalý pracovní útvar už žádného zařazence. Neromští zařazenci obdrželi propouštěcí dekrety bezpodmínečně, při čemž byli v poslední etapě propuštěni zařazenci, dodaní do Dubnice n. Váh. trestníci a přechodným ústavem v Leopoldově a státně výchovným ústavem v Ilavě. Romští zařazenci se propouštěli jenom z poměru u bývalého pracovního útvaru a ihned byli zařazeni do poměru u zajišťovacího tábora: „Z Cigánov neslobodno tedy ani jedného prepúšťať na slobodu, len ostávajú na svojom mieste ako doteraz.“²⁸⁸

Podle hlášení z 24. listopadu 1944 bylo v zajišťovacím táboře koncentrováno celkem 315 vězňů.²⁸⁹ Tábor sice na zrušený pracovní útvar navazoval, nebyl však jeho pokračováním, nýbrž úplně novou a zvláštní institucí jak po stránce organizační, tak i po stránce hospodářské.

Zajišťovací tábor podléhal přímo ministerstvu národní obrany a byl postaven na roveň samostatné setnině. O každém vězni byly vedeny osobní záznamy, které se v budoucnu třídily na skupiny mužů a žen a tyto hlavní skupiny se pak dále dělily na podskupiny dospělých a dětí. Tábor byl umístěn v dřevěných barácích. V těchto barácích bylo 16 ubytovacích místností, z nichž pouze 13 mělo lůžka a slavníky, zatím co zbývající 3 místnosti postrádaly toto vybavení. Každá místnost byla plánována na ubytování 10 osob, k 23. prosinci 1944 se tu však nacházelo celkem 729 vězňů, z nichž bylo asi 250 dětí.²⁹⁰ V jednotlivých místnostech táborových baráků se tísnilo čtyřikrát až pětkrát více mužů, žen a dětí, než kolik umožňovala pojmout ubytovací kapacita.

Dospělí vězňové byli nasazováni na nejrůznější práce, převážně v Dubnici n. Váh. Část jich však byla zpočátku uvolňována i na práce ve vzdálenějším okolí. Podle dokumentace z počátečního provozu zajišťovacího tábora byli někteří vězňové dokonce využíváni k pracím až na stavbě hydrocentrály v Ilavě a k opevňovacím pracím na různých místech v piešťanském okrese.²⁹¹

Ačkoliv byly dřevěné baráky tábora záhy naplněny, přesto byly se souhlasem ministerstva národní obrany dodávány do zajišťovacího tábora další romské rodiny a rovněž tam měli být přemístěni zařazenci z pracovního útvaru v Ústí n. Or., zrušeného k 31. prosinci 1944.²⁹² Tento záměr musil však být později odvolán a zařazenci z Ústí n. Or. byli propuštěni na svobodu, „lebo sa za ich pobytu v pracovnom útvere chovali dobre“.

Skutečný důvod změněného rozhodnutí spočíval však podle vzpomínek pamětníků v katastroficky se zhoršujících podmínkách uvnitř dubnického tábora, kde stále zuřil hlad a začala se epidemicky šířit nakažlivá onemocnění. Strava, která se vařila v táborové kuchyňi, byla nedostatečná. Vězňové proto jedli vše, co bylo jen trochu požitelné včetně shrnilých brambor, kůže z telete a jiných odpadků, vyhazovaných na táborovém smetišti. Nečistota a špatné hygienické poměry podporovaly rozšiřování svrabu a zavšivenosti, proti čemuž byli všichni uvězněni ostříhání dohola a natírání štětkou, namáčenou v primitivním dezinfekčním roztoku. Na přelomu let 1944—1945 vypukla v Dubnici n. Váh. nebezpečná epide-

mie skvrnitého tyfu, takže další dodávání vězňů tam musilo být zastaveno a nad celým táborem byla vyhlášena přísná karanténa.

Chorobou onemocněli 14. prosince 1944 dvacetiletý Ján Kölös a 17. prosince 1944 triadvacetiletá Helena Tomková, kteří byli oba dodáni do nemocnice v Trenčíně a odtud byl výskyt skvrnitého tyfu 23. prosince 1944 ohlášen zdravotnímu odboru ministerstva vnitra. Správce Trenčínské župy a okresní lékař z Ilavy provedli pak z nařízení ministerstva vnitra kontrolu zdravotních poměrů v táboře a zjistili otřesné skutečnosti. Muži, ženy a děti byli ubytováni odděleně, vesměs však v přeplněných a nečistých dřevěných barácích. V místnostech o rozměrech 5 × 8 m se tísnilo 60—80 vězňů a mnozí z nich neměli vůbec pryčny a leželi pouze na rozložených hadrech: „Hygienické pomery sú veľmi zlé, niet sprchy ani umývarne, ani jedna vaňa nie je v tábore.“²⁹³

Komise vyhlásila nad táborem karanténu a nařídila přísnou izolaci strážných od vězňů.²⁹⁴ Když však přibylo dalších 8 onemocnělých, odebral se župan 27. prosince 1944 nejprve do trenčínské nemocnice, která pro nedostatek místa na infekčním oddělení odmítala přijímat nové pacienty. Poněvadž se epidemie šířila dál a převozy do Trenčína ustaly, musili být nemocní izolováni v baráku, který se tak přeměnil na provizorní táborovou ošetrovnu.²⁹⁵

Překvapivý byl nezáměr ministerstva národní obrany o vzniklou situaci. Ačkoliv okresní úřad v Ilavě hlásil výskyt epidemie už 24. prosince 1944 a o čtyři dny znovu, přesto byl slovenský vojenský epidemiolog vyslán do tábora s nevysvětlitelným zpožděním.²⁹⁶ Daleko aktivněji si počínal lékař trenčínské německého velitelství, který tábor prohlédl a nařídil, aby nemocnice v Trenčíně opět přijímala nejtěžší případy onemocnění. Podle hlášení ze 17. ledna 1945 tak bylo v nemocnici hospitalizováno 16 vězňů a jeden slovenský voják, který v táboře vykonával strážní službu, zatím co na provizorní táborové ošetrovně leželo 37 nemocných.²⁹⁷

Zárok německého plukovního lékaře nebyl ovšem motivován žádnými humánními pohnutkami, nýbrž praktickou obavou, aby se epidemie nerozšířila i na dělnictvo Škodových závodů v Dubnici n. Váhom a neohrozila tak výrobu v tomto vojensky důležitém podniku. Uváděl to ve své zprávě ministerstvu vnitra i župní úřad v Trenčíně, který pokládal za „bezpodmienečne potrebné, čo najsúrnejšie tento cigánsky tábor z tohto miesta odstrániť“.²⁹⁸

Navrhované opatření se neuskutečnilo a torzovitá dokumentace nám ani neumožňuje zjistit, jak byla epidemie skvrnitého tyfu zdolána. Další osudy nemocných jsou zastřeny rouškou tajemství, kterou poodhalují jenom děsivé svědecké výpovědi o masakru 23. února 1945.

Toho dne v dopoledních hodinách přijela do tábora dvě nákladní auta, z nichž vystoupili ozbrojení němečtí vojáci, aby prý odvezli nemocné do trenčínské nemocnice. Ti, kdo takovému tvrzení uvěřili, byli pak i se svými ošetřovateli dopraveni do tzv. Údolí k předem vykopané šachtové jámě. Bývalý závodní strážný o následující tragedii později vypovídal: „Keď prišli s Cigánmi k tej šachte, o ktorej som hovoril, na silu zoháňali Cigánov s auta, aby tam išli, a keď títo nechceli ísť, tak ich bili kolbami a zhadzovali a keď už boli všetci v šachte, potom do nich strielali. Vraj tam

prítom bol úžasný rev a plač. Medzi týmito Cigánmi boli aj deti a ženy. “299
Když utichlo poslední sténání, byly oběti i se svými osobními věcmi, jako
byli hrníčky, chléb, kuffík ap., zasypány a jejich hromadný hrob za-
maskovali vrahové větvemi a listím.

Podle exhumačního protokolu jenom malá část zavražděných byla
usmrcena na místě. Většina ostatních byla výstřely pouze zraněna a tedy
zahrabána žaživa, takže smrt u nich nastala udušením. Z brutálně usmr-
cených, mezi nimiž byla i žena v pokročilém stupni těhotenství a chlapec
ve věku 15 až 16 let, byl bezpečně identifikován pouze Jozef Bihary, nar.
28. února 1917. Jména ostatních 25 mužů, žen a dětí, kteří našli násilnou
smrt pod horou Drienovou v nejvyšším cípu dubnického údolí, zůstala
neznámá.³⁰⁰

Martyrium ostatních vězňů skončilo teprve 8. dubna 1945, kdy byl tábor
v předvečer osvobození Dubnice n. Váhom rozpuštěn.

Zajišťovací tábor byl zařízením svého druhu, sloužícím výhradně k in-
ternaci Romů a jejich rodinných příslušníků. Jeho cílem bylo izolovat
vězně od ostatní společnosti, krajně využít jejich pracovních sil a pod-
robit je drakonickým kázeňským opatřením. Svou organizací a cílem při-
pomínal cikánské tábory v říši a v okupovaných evropských zemích.

Represálie proti Romům v letech 1944–1945

Poslední a nejkrutější fáze v historii Slovenské republiky se odehrála
v době od podzimu 1944 do jara 1945. Profil režimu tehdy určovala ně-
mecká soldateska, která po vypuknutí Slovenského národního povstání
obsadila celé území státu. Přímou okupaci vojsky Wehrmachtu a SS pro-
vázela operační skupina Sicherheitspolizei a Sicherheitsdienst (Einsatz-
gruppe H), jejíž jádro tvořily dva oddíly: první z nich (Einsatzkommando
13) neblaze působil v západní a jistou dobu také ve střední oblasti státu,
druhý (Einsatzkommando 14) se dopouštěl brutalit na středoslovenském
území.³⁰¹ Německým vojenským a policejním jednotkám napomáhaly
domácí pohotovostní oddíly Hlinkovy gardy a Freiwillige Schutzstaffel,
které byly uniformovanými polovojenskými organizacemi v jednom pří-
padě HSLS a ve druhém slovenské Deutsche Partei.

Od konce srpna 1944 rozpoutali němečtí okupanti a jejich domácí při-
sluhovači teror, jehož cílem bylo likvidovat povstání, dokončit tzv. řešení
židovské otázky a nahnat strach civilnímu obyvatelstvu.³⁰²

Podle souhrnné zprávy úřadu velitele bezpečnostní policie a bezpeč-
nostní služby o výsledcích „zabezpečování slovenského prostoru“ bylo
do 9. prosince 1944 zajištěno 12 937 osob a 2237 osob bylo podrobena Son-
derbehandlungu, tj. trestání smrti bez jakýchkoliv soudů; v těchto údajích
bylo mj. zahrnuto také 172 Romů.³⁰³ Vedle hromadných i jednotlivých
poprav byl postupně deportován zbytek slovenských Židů do koncentrač-
ních táborů a rovněž vypalovány obce a osady, jejichž obyvatelé podpo-
rovali hnutí odporu.³⁰⁴

Jakým způsobem zasáhly tyto represálie romskou populaci?

Koncem září 1944 zadrželi příslušníci zvláštního Einsatzkomanda 27 neznámého Roma ve Spišské Teplici, kterého na okraji obce zastřelili. Počátkem října téhož roku zajišťovaly německé policejní složky spolu s německými domobranci ve Skleném všechny osoby, podezřelé z účasti nebo ze spolupráce s povstáním, a postupně na nich vykonávaly rozsudky smrti. Mezi popravenými byli i dva místní Romové. V obou případech šlo o první oběti protiromských zásahů, které však nelze datovat přesně na den.³⁰⁵

V ohnisku povstaleckých bojů byla spojena teroristická opatření proti Romům s řáděním Einsatzkomanda 14. Jeho příslušníci přepadli 6. října 1944 Valaskou Belou, kde nejprve zajali a utratili dva raněné partyzány a pak se stalo ve Škrípovské dolině předmětem Sonderbehandlungu 13 mužů tamní romské osady, kteří byli usmrceni střelbou jenom proto, že se všichni nenacházeli ve svých domcích a nebylo je možné ihned spočítat. Téhož dne došlo k vypálení romské osady v Kunešově a byl přitom připraven o život jeden Rom.³⁰⁶

Stejně překvapivě vnikli příslušníci téhož operačního oddílu 17. října 1944 do romské osady mezi Žiarem n. Hr. a Pitelovou, obvinili její obyvatele z neoprávněného držení zbraní, nacpali je do dvou domků a ty pak polili benzínem a zapálili. Ze 24 mužů, žen a dětí se před smrtí ohněm zachránila pouze čtrnáctiletá dívka, které se podařilo vyskočit z okna hořícího domku a schovat se. Po několika dnech ji místní občané převáželi do nemocnice, zadržela je však vojenská hlídka a zraněnou na místě zastřelila.³⁰⁷

Průzkumníci 18. divize SS Horst Wessel přistihli v blízkosti příbojského mlýna v Rimavských Zalužanech 22. října 1944 osmnáctiletou Romku, kterou po znásilnění zabili a její mrtvé tělo pak hodili do řeky Rimavy.³⁰⁸

Z romské osady v Lutile byli všichni obyvatelé 2. listopadu 1944 z neznámých důvodů eskortováni do svätokřížského zámku a odtud údajně do Dol. Turčeku, kde jejich životy vyhasly zřejmě na tamním popravišti. Jednalo se asi o 44—46 mužů, žen a dětí. Podobný postup byl uplatněn 11. listopadu 1944 v romské osadě v Dol. Bzové, odkud bylo odvečeno 11 mužů nejspíše do Zvolenu a jejich poprava pak vykonána na zdejším židovském hřbitově.³⁰⁹

Po znovuobsazení obce Sásová 10. listopadu 1944 utratila okupační soldateska pět Romů a tři Romky. Bližší okolnosti jejich smrti se nepodařilo objasnit, literatura je však řadí mezi oběti rasového fanatismu.³¹⁰

Tankoví granátníci 18. divize SS Horst Wessel pročešávali lesy kolem Čierného Balogu, při čemž pochytili mj. i romské rodiny prchající z Neresnice směrem dále na východ. Jednu jejich skupinu vyvedli do Jergovské doliny, kde 14. listopadu 1944 na místě postříleli všechny muže, zatím co ženy s dětmi nahnali do koliby, kterou polili benzínem a zapálili. Příštího dne odvedli druhou skupinu zajištěných k osadě Vydrovo, kde jim připravili stejně strašnou záhubu. Podle odhadu místních občanů, kteří museli oběti pohřbívat, zahynulo při této střelbě a upalování asi 60—65 mužů, žen a dětí. V téže době stejní esesmani zapálili a úplně zničili romské osady v Čierném Balogu (5 domků) a v Pustém (18 domků).³¹¹

V Krupině a okolí provádělo Einsatzkommando 14 razie v součinnosti s 5. polní rotou pohotovostních oddílů Hlinkovy gardy. Zadržené osoby byly brány do vazby v okresní věznici a pak i ve sklepních prostorách měšťanské školy. Na příkaz městské správy se před školní budovou seřadili 17. listopadu 1944 také muži z místní romské osady, kteří pak byli v počtu 34 osob ve věku od 14 do 60 let násilím odvezeni do Banské Bystrice a odtud k výkonu nelítostných trestů do Kremničky.

S muži z krupinské romské osady sdíleli stejné osudy také někteří Romové ze sousedních obcí. Dva z nich, kteří šli do litavského mlýna s obilím, byli chyceni a převezeni do Krupiny. Když se nevrátili do svých domovů v Čelovcích, vydaly se za oběma jejich matky a ty byly rovněž zatčeny. Podobně byli na cestě do romské osady v Kosihovcích zajištěni jiní dva Romové a rovněž vzati do vazby v Krupině. Poslední cesta všech těchto zadržovaných vedla stejně jako u mužů z krupinské romské osady na kremničské popravěště.³¹²

Dne 20. listopadu 1944 přepadli příslušníci Einsatzkomanda 14 obec Hriňovú a během prohlídky našli v jednom romském domku střelné zbraně. Zajistili tam dva bratry, které po vyšetřování a týrání vyvedli kolem hřbitova do lesa nad obcí a tam je popravili.³¹³

Téhož dne se vloudili do romské osady v Tisovci provokatéři, kteří byli převlečeni do civilních oděvů a přemlouvali Romy ke zničení mostu nedaleko místní papírny. Ti přiznali, že měli kontakt s partyzány a projevíli ochotu k provedení navrhované diverze. V noci vtrhli pak do jejich osady policisté stejného operačního oddílu, vyhnali všechny obyvatele z domků a oddělili muže od žen s dětmi. V časných ranních hodinách 21. listopadu 1944 odvedli pak 14 mužů pod horu Hradovou, kde je přinutili vykopat smyšlený zákop a nad ním je všechny postříleli; jejich průkazy totožnosti odevzdali na městském úřadě a současně tam nařídili vyvěsit výstražné oznámení o popravě. Ženy a děti v počtu 34 osob odvěkli pak do Banské Bystrice a odtud na kremničské popravěště.³¹⁴

Dne 22. listopadu 1944 vypátrali příslušníci Einsatzkomanda 14 partyzána, který se skrýval v romské osadě v Polomce. Při vzniklé přestřelce partyzán padl a s ním byl zastřelen také čtrnáctiletý romský chlapec, zatím co ostatní obyvatelé se rozprchli do nedalekého lesa. Osada pak byla pro výstrahu zapálena a v jednom z domků uhořela i těla obou usmrcených.³¹⁵

Podobnou trestnou výpravu vykonal též operační oddíl o dva dny později proti romské osadě v obci Ilija. Zajistili tam 109 přítomných obyvatel, které zavezli přes Banskou Bystricu k popravě do Kremničky. Naživu zůstala pouze žena, která se zdržovala s jedním svým dítětem v době přepadu náhodou mimo osadu; zbývající její čtyři děti byly však spolu s ostatními obyvateli popraveny.³¹⁶

Když byl 26. listopadu 1944 vyhozen do povětří nákladní vlak mezi Detvou a Stožkem, obrátilo Einsatzkommando 14 svou pomstu na romskou osadu v Detvě a pohrozilo jí vypálením, pokud nebudou vypátráni, nebo se sami nepřihlásí pachatelé. V tom okamžiku vyšli z blízkého lesa s dřívím na zádech tři Romové, kteří byli ihned zadrženi jako podezřelí. Pak ještě zatkli přímo v osadě starého člověka, kterého však propustili,

když se nabídl jeho syn stejného jména, že nahradí otce ve vazbě. Všechny čtyři Romy věznili několik dní v židovské synagóze v Detvě a na zámku ve Zvolenu a nakonec na nich vykonal rozsudek smrti na zvolenském židovském hřbitově.³¹⁷

Podobná tragedie se odehrála i v romské osadě v Dúbravách, kterou jednoho večera — pravděpodobně 8. prosince 1944 — navštívil romský partyzán Jozef Klinec-Bimbó, aby se jen trochu ohřál a doplnil zásoby jídla. Někdo ho však viděl a udal. Druhého dne brzy ráno obsadili osadu příslušníci téhož operačního oddílu, tloukli na dveře jednotlivých domků a vyvedli odtud všechny muže starší 14 let, které pak hromadně odveklí do Detvy. Tam je zavřeli do židovské synagógy a odtud je hnali pěšky do Zvolenu, kde je spolu s jinými zajištěnými osobami věznili na zdejším zámku. Jednu skupinu vězňů odvedli do Turčianských Teplic a pak ji transportovali do nacistických koncentračních táborů, zatím co druhou skupinu, složenou z rasově pronásledovaných a nemocných osob, eskortovali na zvolenský židovský hřbitov a tam ji popravili. V této skupině bylo také 15 Romů z Dúbrav.³¹⁸

Dne 14. prosince 1944 obklíčili němečtí policisté a slovenští gardisté prostranství kolem samoty mezi Krupinou a Babinou, kam byla potom v nákladním autě dovezena skupina mužů, žen a dětí židovského a romského původu. Tyto rasově pronásledované osoby stříleli ranami do týlu a jejich mrtvoly zahrabali v protitankovém zákopu, když ženy předtím ještě znásilnili. Podle pozdější oficiální zprávy vykonal tento zvěřský čin příslušníci 5. polní roty pohotovostních oddílů Hlinkovy gardy, veřejné mínění však z toho vinilo spíše policisty z Einsatzkomanda 14. Mezi zavražděnými byli mj. dva Romové a tři Romky z Čelovců a dále tři Romové ze Sásy, jejichž totožnost však zůstala po exhumaci neurčená.³¹⁹

Boje o Slatinu probíhaly před vánocemi 1944. Obec držela jednotka brigády SS Dirlewanger, která 22. prosince 1944 narychlo ustoupila, aniž stačila odvézt potraviny, prádlo a další narabované věci. Když se esesmani druhého dne vrátili a našli vojenský sklad prázdný, byli z jeho rozkradení lživě nařčeni obyvatelé místní romské osady. Proto byla jejich převážná většina shromážděna před jedním romským domkem. Tam esesmani nejprve zneužili několik děvčat a pak nahnali 59 osob, z toho více než polovinu dětí, do domku a do jeho oken stříleli ze samopalů a házeli ruční granáty. Nakonec dílo zkázy zapálili, takže těla mrtvých a raněných uhořela. Zachránili se pouze tři sourozenci, kterým se podařilo z plamenů vyvážnout útekem.³²⁰

Romská osada v obci Pohorelá ležela na samém konci obecní zástavby, kde už začínal les, a stávala se proto častým útočištěm partyzánů a pronásledovaných osob. Za poskytování takové pomoci byla osada 3. ledna 1945 vypálena a přitom shořelo všech šest jejích domků. Střelbou na prchající obyvatele byly zasaženy dvě děti, následkem čehož zemřela desetiletá dívka a její osmiletý bratr byl postřelen.³²¹

Stejný ortel vynesla a provedla motorizovaná hlídka Einsatzkomanda 14 nad romskou osadou v Jergalech, když její obyvatelé nosili skrovný proviant skupince Židů, uprchlých a skrývajících se v nedaleké lesní skrýši. Po vypátrání byli uprchlíci zaživa upáleni v osadě Štubne, zatím

co čtyři domky jergalských Romů 4. února 1945 lehly popelem; v nich uhořeli krátce předtím zastřelení dva jejich obyvatelé.³²²

V řadě dalších míst se uskutečnily protiromské zásahy v době, kterou dnes už nelze přesně datovat. Kolem romské osady v obci Hor. Hámre chodili na trestné výpravy vojáci z Abwehrgruppe 218, operující pod krycím názvem Edelweiss; při jedné z jejich akcí byli zabiti jeden Rom a jedna Romka z osady. Mezi obcemi Dol. Hámre a Žarnovica se rozutekla skupina romských mužů před právě přijíždějící motorizovanou vojenskou hlídkou, která střelbou ze samopalů usmrtila šest obětí a jejich těla naházela do řeky Hronu. Za podobných okolností přišli o život dva Romové, když se vraceli z pracoviště pod Peticem; na mostě před svou domovskou obcí Kráľovce narazili rovněž na hlídku, před níž se dali na útěk a byli přitom zastřeleni. Na odchodu z obce Babie po jejím znovuo-obsazení německou soldateskou byli utraceni dva Romové z Pavlovců. Na cestě z Podlavic do Šalkové přišlo o své životy pět Romek; jedna z obětí byla před smrtí znásilněna. Tragicky se dovršil osud obyvatel romské osady v Dol. Turčeku, kteří se po přechodu fronty neměli kde uchýlit. Vzniklý problém byl vyřešen tak, že nejpočetnější rodinu odvedli do lesa, kde její dvě dospělé členky a čtyři děti včetně novorozence postříleli. Z Ihráče bylo několik obyvatel tamní romské osady odvečeno a čtyři až šest jich bylo později identifikováno ve společném hrobě na hřbitově v Bartošově Lehôtce. Ve Víglašu zadrželi tři Romy, kteří se vraceli zkratkou přes les z nákupu do své romské osady. Pro podezření ze styku s partyzány je nelidsky mučili a nakonec usmrtili.³²³

Mnohé z obětí uváděné v tomto děsivém kalendáři, jehož listy nejsou a nemohou být popsány definitivně a v úplnosti, byly připraveny o život ra smutně proslulých popravištích.

V Kremniče dosahovaly popravý charakter hromadných vyhlazovacích akcí. Proběhly 5. listopadu, 20. listopadu, 12. prosince a 19. prosince 1944 a dále 5. ledna a 5. března 1945. Zatčení byli přivázeni z věznic krajského soudu v Banské Bystrici a po vystoupení z dopravních prostředků, autobusů nebo nákladních aut, si museli lehnout obličejem na zem, kde jim odebírali dokumenty a cennosti. Pak je po skupinách odváděli k protitankovému zákopu, který se táhl od lesa směrem k řece Hronu. O způsobu jejich úmyslného zabíjení podal před pozdějším lidovým soudem jeden z gardistických svědků následující výpověď: „Vraždenie zatknutých osôb židovského a cigánskeho pôvodu začalo a prebiehalo tak, že postupne každý zaistený musel si zo zeme stať, kľaknúť si na okraj okopu, nač Nemec každému strelil z automatu dávku do tylu hlavy, pričom každý strelený padol do okopu.“³²⁴ Někteří ze zatčených nevydrželi nervové napětí a sami skákali do zákopu, kde se snažili skrýt pod těly mrtvých, byli však dobíjeni střelbou z pistolí. Z pěti masových hrobů bylo po osvobození exhumováno 747 osob, z toho 211 žen a 58 dětí.

Když napadlo mnoho sněhu a zmrzlou hlinou šlo jen těžko zahrabávat kremničský zákop, pokračovalo se ve dnech 4.—11. ledna 1945 v promyšlených vraždách ve vápence v Ráztocké dolině nedaleko obce Nemec-ká. Nákladní auta přijížděla z banskobystričské věznic zrovna až k budově vápenky. Jakmile zadrženi odevzdali všechny své papíry a cenné věci,

vyváděli je po spojovací lávce z plošiny auta přímo k vápenkové peci, nad jejíž šachtou se musel každý shýbnout, byl střelen ranou do týlu a jeho tělo pak padlo vlastní vahou do hořících plamenů. Brutální akce měly být udrženy v tajnosti. Proto aktéři podepisovali prohlášení o mlčenlivosti, házeli do ohně kusy asfaltu, aby nebylo cítit zápach spalovaných těl, a popel z pece odváželi a sypali do řeky Hronu. Podle záznamů z vězeňské knihy krajského soudu v Banské Bystrici bylo k popravám v uvedených dnech určeno asi 250 osob, gardisté však přiznali před bratislavským lidovým soudem r. 1958 zavraždění přibližně 450 lidí. Lze ovšem předpokládat ještě více obětí. Kronikář obce odhaduje kolem 900 zabitých a spálených. Mezi zavražděnými byli opět romští muži, ženy a děti, z nichž však literatura uvádí pouze jméno jediného z nich.³²⁵

Ve Zvolenu se popravovalo v nepravidelných intervalech od listopadu 1944 do ledna 1945. Zatčení byli eskortováni z tamního zámku na židovský hřbitov, kde si museli sami vykopat šachtové jámy a nad nimi pak byli usmrcováni. Po osvobození bylo exhumováno ze šesti masových hrobů 128 osob, z toho 36 žen a dětí.³²⁶

Ze zvolenské okresní věznice přivázeli zadržené v době od prosince 1944 do února 1945 také do lázeňského domu v Kováčové. Tam jim nařizovali svléknout svrchní oděvy a pak je nahnali do lesíku Boriny, kde je stříleli. V dubnu 1945 bylo na popravišti odkryto osm hromadných hrobů se 105 mrtvými muži, ženami a dětmi; z nich se podařilo identifikovat jenom 36 obětí, mezi nimiž byli mj. i Romové z osad obce Podkriváň.³²⁷

Na rozhraní obcí Dol. Turček a Sklené se uskutečnila v listopadu a prosinci 1944 řada poprav, na kterých se podílelo více operačních oddílů: Einsatzkommando 13, Einsatzkommando 14 a pravděpodobně také Sonderkommando 7 A. Zatčení byli přivázeni z věznice okresního soudu v Kremnici a střílení nad protitankovým zákopem, který se stal jejich hromadným hrobem. Podle exhumačního protokolu tam bylo zahrabáno 182 osob, mezi nimi 48 žen a 14 dětí.³²⁸

Represálie, jejichž cílem bylo zcela ovládnout vyčleněný prostor, dolehly v závěrečném časovém úseku Slovenské republiky velmi těžce také na romskou populaci. Nejenom z toho důvodu, že se Romové aktivně zapojovali do povstání nebo poskytovali odbojovým pracovníkům podporu, ale také z toho důvodu, že jejich etnikum bylo stále otevřenějším objektem rasové nenávisti. Dílem odvety, ale i zvláště se pak stávaly zločiny, páchané bezhlavým vražděním Romů a vypalováním jejich osad a domků. Zjištěné údaje o tom nejsou a nemohou být vyčerpávající, naznačují pouze hloubku onoho zla, od něhož začínala a vedla cesta k holokaustu.

